# BOEKEN



DE AS 141

de AS

**anarchistisch tijdschrift**

Eén en dertigste jaargang, nr. 141, winter/voorjaar 2003.
De AS verschijnt in vier afleveringen per jaar en is een uitgave van
Stichting De AS, Moerkapelle.
ISSN-nummer 0920-3257.
*Bestelling:* door storting op postgiro 4460315 van de AS te Moerkapelle.
Jaarabonnement: 18,90 euro; buiten Nederland 22 euro.
Druk: BGS, Schiedam.
Zetwerk: Stichting Rode Emma, Amsterdam.
*Adreswijzigingen:* bij voorkeur per briefkaart, of per giro (verbeter het adres op de kaart) graag met vermelding van de postcode.
Reklamering: met vermelding van de laatste betaaldatum, als aangegeven in uw giro-administratie.
Nieuwe abonnementen: gaan in met het eerste nummer van de jaargang, tenzij anders aangegeven bij bestelling. Zonder opzegging worden abonnementen verlengd.
Adres: postbus 43, 2750 AA Moerkapelle.
Redactie: André Bons, Marius de Geus, Jaap van der Laan, Wim de Lobel, Hans Ramaer.
*Redactieraad:* Arie Hazekamp, Thom Holterman, Rudolf de Jong, Freek Kallenberg, Judith Metz, Bas Moreel, André de Raaij, Martin Smit, Siebe Thissen, Rymke Wiersma, Hanneke Willemse.
*Verder werkten mee:* Bert Altena, Jan Bervoets, Francisco Carrasquer, Boudewijn Chorus, Natasha Gerson, Ton Geurtsen, Dick Gevers, Karin van Haasteren (illustraties), Ger Harmsen, Roger Jacobs, P'tje Lanser, Saskia Poldervaart, Martin Ros, Ernst Stern, Weia Reinboud, Homme Wedman.
*Publicatie van een bijdrage impliceert niet dat daarin of daardoor redactionele standpunten worden weergegeven.*
*E-mail:* deasnl@yahoo.com
*Internet:* http://www.geocities.com/deasnl

# BOEKEN

*We vroegen 21 mensen welk specifiek boek in belangrijke mate heeft bijgedragen aan hun politieke keuze, misschien wel een keerpunt in hun politieke ontwikkeling is geweest. De antwoorden lopen zoals te verwachten viel ver uiteen en ze kunnen dan ook alleen maar beschouwd worden als informatief en niet als representatief. Toch zijn de in dit nummer verzamelde bijdragen niet toevallig tot stand gekomen. Een derde deel is geschreven door AS-redactieleden, een derde deel door vaste medewerkers (Altena, Bervoets, Gevers, Geurtsen, Jacobs, Reinboud, Wedman) en een derde deel door AS-lezers (Carrasquer, Chorus, Gerson, Harmsen, Poldervaart, Ros, Stern) die onderling nogal verschillen en zelfs niet allen als 'volbloed anarchist' te boek staan. Enkelen hebben nooit eerder in dit blad gepubliceerd, de meesten incidenteel en een is een oud redacteur die een aparte categorie vormt. (HR)*

# ANARCHISTEN EN BOEKEN

## Jaap van der Laan en Martin Smit

1

*Anarchisten hebben wat met boeken. Ze lijken van nature behept met een niet te stillen lees- en vaak ook verzamelhonger. In hun memoires en biografieën zijn hier veel voorbeelden van te vinden. Voor velen blijkt ook een bepaald boek een keerpunt in hun denken te betekenen. In het navolgende geven we een impressie van de rol van boeken, deels uit het perspectief van de antiquaar, deels uit dat van (ex)verspreider en uitgever.*

Peter Kropotkin en Emma Goldman vertellen hoe zij zich al op jonge leeftijd verdiepen in werk van bijvoorbeeld Ibsen en Toergenjev. In *De bron waaruit ik gedronken heb* vertelt Anton Constandse hoe hij op achttienjarige leeftijd kennismaakt met Tolstoj, Ibsen, Nietzsche en Oscar Wilde. Niet lang daarna verdiept hij zich in *De Socialisten,* het grote overzichtswerk van alle socialistische en utopistische stromingen, in de jaren 1875-1897 gepubliceerd door de secretaris van de Nederlandse bank, de hoogleraar H.P.G. Quack bij PN van Kampen te Amsterdam. Constandse schrijft hoe hij hierdoor een geestdriftige belangstelling voor Bakoenin ontwikkelt en later voor het anarchisme in het algemeen.

Ook bij de jonge Arthur Lehning lag naast het lezen van Multatuli het werk van Quack ten grondslag aan zijn belangstelling voor het socialisme. In *Onder antiquaren* beschrijft Lehning dat hij niet alleen zo veel mogelijk socialistische literatuur wilde lezen, maar het ook wilde bezitten. Zijn leven lang bleef hij een fanatiek speurder naar socialistische en anarchistische literatuur. Lehning was een hartstochtelijk verzamelaar van oorspronkelijke uitgaven van utopische geschriften. Quack vertelt in zijn herinneringen, uitgegeven in 1913, dat hij in de jaren 1880-1885 in zijn zomervakantie de boekenstalletjes langs de Seine afschuimde op zoek naar brochures en boeken die hij voor zijn *De Socialisten* als bronnen zou kunnen gebruiken. Zowel van zijn *Herinneringen uit de levensjaren van Mr H.P.G. Quack* als van zijn levenswerk *De Socialisten* verschenen in 1977 heruitgaven, respectievelijk bij de SUN en het Wereldvenster.

De grootste verzamelaar van anarchistica was natuurlijk de Oostenrijker Max Nettlau (1865-1944), de beroemdste, maar ook onleesbaarste, historicus van het anarchisme. Hij droeg zijn enorme verzameling van tienduizenden brochures, boeken, tijdschriften, pamfletten en documenten pas na lang aarzelen over aan het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis te Amsterdam. De aanstormende Hitlerbendes stonden op dat moment al vrijwel in Wenen. Bibliothecaresse Annie Adama van Scheltema sleepte een gedeelte van zijn collectie letterlijk voor de klauwen van de nazi's weg. In het boek *De papieren van de revolutie* geeft Maria Hunink hiervan een prachtig relaas. Zijn verzameling vormt de basis van de anarchismecollectie van het IISG.

Dat de interesse in boeken ook bij minder bekende anarchisten groot was, blijkt bijvoorbeeld uit een (hopelijk later

dit jaar nog) te publiceren manuscript met herinneringen van de Rotterdamse anarchist Peter Honig (rond 1890). Hij vertelt hoe hij zo veel mogelijk probeert te lezen over de verschillende socialistische stromingen. Veel anarchisten van zijn generatie hadden nauwelijks lagere school en als ze zich verder wilden ontwikkelen, was dat door zo veel mogelijk te lezen. Niet alleen anarchistische boeken maar ook literatuur. Veel werd geleend uit bibliotheken, vaak behorend bij het plaatselijke Volkshuis. Geld om boeken te kopen had men nauwelijks. Die literatuur betrof de grote namen zoals de al genoemde Multatuli, Ibsen en Toergenjev, maar ook 'sociale romans' als *De groote werkstaking* van Charles Malato, *De sociale hel* van Jean Grave, *Tricotin en zijn pleegkind* van Ouïda. Deze sociale romans zijn vaak drakerige melodrama's, maar sommige zijn nog goed te lezen. Ze hebben een diepgaande invloed gehad bij de opkomst van de socialistische en anarchistische beweging.

## 2

Aan het einde van de negentiende eeuw en het begin van de twintigste eeuw ontstond een groot aantal kleine uitgeverijen die veelal brochures en soms ook boeken uitgaven. Uitgeverijen als P.M. Wink in Gorichem en Sterringa in Amsterdam publiceerden werk van Bakoenin, van de gebroeders Reclus en Kropotkin. De eerste Nederlandse vertaling van *Herinneringen van een revolutionair* van Kropotkin werd bijvoorbeeld in 1902 door Wink uitgegeven.
Op deze leeshonger speelde Gerhard Rijnders in toen hij in 1906 startte met het uitgeven van brochures en boeken. Eerst onder eigen naam, al had hij zijn voornaam wel veranderd van Gerrit in Gerhard. Zijn eerste uitgaven zijn brochures, deels met teksten van de toespraken die hij als propagandist hield. Het eerste echte boek (1909) was het thans volledig in de vergetelheid geraakte *De puinhoopen, beschouwing over de omwenteling der staaten* van Volney, over de Franse Revolutie. Dit boek was eind 18e eeuw klaarblijkelijk belangrijk want er zijn diverse edities van. Vanaf 1913 geeft Rijnders series boeken uit, eerst onder de naam De Roode Bibliotheek en vanaf 1926 onder de naam BOO, Bibliotheek voor Ontspanning en Ontwikkeling. Maandelijks verscheen een boektitel, betaalbaar voor en gericht op een lezerspubliek van gewone arbeiders. Doordat men bij plaatselijke wederverkopers kon intekenen op een hele jaargang en daarvoor wekelijks een klein bedrag betaalde, bleven de boeken buiten het gewone circuit van boekhandels en kon de prijs laag zijn. Het fonds van Rijnders bestond uit klassieke anarchistische teksten, onder anderen veel van Domela Nieuwenhuis, verder van Kropotkin, Bakoenin, Fauré en Malatesta, en populair wetenschappelijke werken over bijvoorbeeld het ontstaan der aarde, seksualiteit en godsdienst. Een ander deel van de uitgaven was meer gericht op ontspanning: sociale romans van onder anderen Sue, Zola, Dickens, Tolstoi en Victor Hugo.
Op de kwaliteit van de uitgaven van Rijnders is wel wat aan te merken. Hij kortte soms botweg teksten in tot ze precies in een aantal katernen pasten, vertalingen waren niet altijd even zorgvuldig en hij gebruikte het goedkoopste houthoudende papier. Bijna legendarisch is onder Roode Bibliotheekverzamelaars zijn vertaling van *Het dodenschip* van Ben Traven, onder de titel *Maar een zeeman!* door B. Trave (sic).

Om de tekst binnen de perken te houden liet Rijnders alle landschapsbeschrijvingen weg en korte hij iedere dialoog met minstens de helft in. Toch is zijn vasthoudendheid en inzet bewonderenswaardig. De Roode Bibliotheek van Rijnders is de grootste anarchistische uitgeverij in Nederland geweest. Tussen 1906 en 1947 publiceerde hij bijna 400 titels en een enorm aantal brochures, waaronder illegale uitgaven tijdens de Tweede Wereldoorlog.
De belangrijkste kritiek op Rijnders vanuit de toenmalige beweging was dat hij geen aandacht had voor nieuwe ontwikkelingen binnen het anarchisme. Dat leidde in de jaren twintig en dertig tot het opzetten van nieuwe uitgeverijen die aanmerkelijk interessantere en betere boeken uitgaven. Niet alleen qua inhoud maar ook qua vertaling en vaak ook vormgeving. De belangrijkste was de uitgeverij van Henk Eikeboom, De Fakkel, later De Boemerang, die uiteindelijk opging in de Vereeniging Anarchistische Uitgeverij (VAU). Bij De Boemerang verscheen bijvoorbeeld Arsjinovs *Geschiedenis der Machnobeweging* met een prachtig omslag in linnen band met rode belettering. Bij de VAU verscheen onder andere Het *Sociaalanarchisme* van Alexander Berkman en *Sexualiteit en Nieuwe Cultuur* van Wilhelm Reich, een voor de dertiger jaren revolutionaire visie op de plaats van sexualiteit in de klassenstrijd. Het is de verdienste van het anarchistische blad *Bevrijding* dat Reich in de jaren dertig in Nederland geïntroduceerd werd. Als laatste vooroorlogse uitgave van de VAU verscheen vlak voor mei 1940 *Oproep tot socialisme* van Gustav Landauer. Luc Kisjes verzorgde meestal de prachtige typografie van de omslagen van de VAU uitgaven. Na de oorlog verschenen nog drie titels bij de opvolger van de VAU, Uitgeverij Plutarchus. In de jaren daarna valt het wat boeken betreft vrijwel stil.

### 3

Aan het eind van de jaren zestig en het begin van de jaren zeventig nam onder invloed van studenten- en protestbewegingen de belangstelling voor anarchisme en andere anti-autoritaire stromingen sterk toe. De 'oude' anarchistische theorieën bleken verrassend actueel. Aan de vraag naar teksten over theorie en praktijk van het anarchisme kon echter maar ten dele werden voldaan. Antiquarisch was er nog wel het een en ander te vinden van voor de oorlog, maar betaalbare, toegankelijke teksten werden tot 1970 nauwelijks gepubliceerd.
In het kielzog van Provo en het anarchistische tijdschrift *De Vrije (Socialist)* leidde de herontdekking van het anarchisme in die jaren tot het ontstaan van diverse anarchistische uitgeverijtjes. De aan de Federatie van Vrije Socialisten verbonden uitgeverij AU (Anarchistiese Uitgaven), de door Boudewijn Chorus opgerichte uitgeverij Pamflet, uitgeverij RAM van Hans Ramaer, uitgeverij AQ, later omgedoopt in Spreeuw, maar ook Bas Moreel en het Noordelijk Gewest van Vrije Socialisten, overstelpten in de loop van de jaren zeventig de markt met een groeiende stroom herdrukken van klassieke teksten, brochures met actuele teksten en vertalingen van buitenlandse anarchistische uitgaven.
Dat de belangstelling enorm was, bewijst bijvoorbeeld de uitgave *Emma Goldman over syndicalisme, geweld en socialisme* van AU, die in drie drukken maar liefst een oplage van 2500 exemplaren beleefde. Vergelijkbaar was de

belangstelling voor de brochure *Anarchosyndikalisme* met stukken van Arthur Lehning en Anton Constandse. En de brochure *Wat is een anarchist* van Nicolas Walter beleefde wel vijf herdrukken van 1000 exemplaren. Voor naoorlogse anarchistische begrippen een topoplage. Verwonderlijk was het dan ook niet dat ook gevestigde uitgeverijen als Van Gennep, Meulenhoff, Wereldvenster en zelfs Bruna, zich op het anarchisme wierpen. Werken van Anton Constandse, Emma Goldman, Arthur Lehning, maar ook van Malatesta en Daniel Guérin, bleken ineens overal verkrijgbaar. Niet zozeer inhoudelijk, maar wel wat de hoge verkoopprijs betreft, oogstten deze uitgaven nogal wat kritiek. Niet geheel terecht, want anarchistische uitgeverijen hadden deze uitgaven in een dergelijke versie nooit goedkoper op de markt kunnen brengen. Wie om de prijs afzag van aanschaf, kon voor deze uitgaven later goed bij De Slegte terecht.

Onmisbaar, misschien zelfs van levensbelang voor de verkoop van anarchistische publicaties waren de zogenaamde linkse boekwinkels, die zo halverwege de jaren zeventig in veel steden ontstonden. Zij boden niet alleen actieliteratuur, marxistische en anarchistische theorie, veel winkels groeiden uit tot een soort vergaarbakken van affiches, blaadjes, boekjes, pamfletten, buttons en boeken. Sommige winkels waren tegelijk actiecentrum of Wereldwinkel, of vergaderlokaal voor locale actiegroepen. Iedere stad of provincieplaats leek haar eigen linkse- en vrouwenboekwinkel te hebben. Soms waren dit goed gesorteerde, goed georganiseerde winkels als De Rooie Rat, De Oude Mol, Rood Geboekt, Het Fort van Sjakoo en De Tribune, soms winkeltjes op huiskamerformaat in achterafstraatjes, waar in lange, vermoeiende vergaderingen collectief over de aanschaf van iedere uitgave diende te worden beslist.
Al die honderden anarchistische, libertaire uitgaven, blaadjes, brochures en boeken – Nederlandse, maar ook buitenlandse van bijvoorbeeld Freedom en Black Rose Books – zouden nooit hun weg naar de lezer gevonden hebben als niet tussen uitgever en boekwinkel de distributie van Bas Moreel in Wageningen had gezeten – en later die van Harpo Distributie in Leeuwarden. Door middel van een maandelijkse fondslijst werden honderden titels aan de boekhandels aangeboden. Een distributie – of literatuurverspreiding zoals Bas Moreel het zelf noemde – min of meer uit nood geboren. Met een door hem zelf uitgegeven brochure reisde Bas in 1973 langs boekwinkels. Om uit de kosten te komen nam hij ook de uitgaven van andere kleine uitgevers mee, voor wie het toch al een probleem was hoe ze hun uitgaven in de boekwinkels moesten krijgen. De huiskamer van Bas Moreel in Wageningen groeide uit tot "een zenuwcentrum van binnen- en buitenlandse publicaties over het anarchisme" (Hans Ramaer in *Vrij Nederland* 23-10-1976) van waaruit winkelaanbieding, verzending en facturering konden worden gecombineerd. Een voor kleine uitgevers als Pamflet, AU, Spreeuw even praktische als kosten- en tijdsbesparende oplossing.

**4**

In het begin van de jaren tachtig leek het tij voor het anarchistische boek echter te keren. Ondanks de activistische periode waarin links Nederland verkeerde (Vondelstraat, kroning 1980, Do-

dewaard), en waarin (activistische) uitgeverijen als Lont/Raket, De Struikrover en Kroonstad Kollektief nog wel het een en ander publiceerden, gingen linkse boekwinkels over de kop, daalde de omzet van menig kleine anarchistische uitgever en halverwege de jaren tachtig bleven de oplages op de plank liggen.
De laatste jaren is er, zij het in uiterst beperkte mate, een lichte opleving in anarchistisch uitgeven te zien. Atalanta timmert natuurlijk al jaren aan de weg. Een opmerkelijke bijdrage levert De Dolle Hond met een niet aflatende stroom van kleine, uiterst goedkope brochures en uitgeverij Iris is al sinds begin jaren negentig actief.
Momenteel is de belangstelling voor het anarchisme niet te vergelijken met die in de jaren zeventig. Maar het lijkt of er wel weer een kentering is. Doordat vrijwel alle linkse boekhandels verdwenen zijn, vullen anarchistische boekenmarkten een belangrijk gat. De anarchistische boekenmarkten in Gent en Utrecht en ook de boekenverkopen tijdens de Pinksterlanddagen in Appelscha, worden druk bezocht. Een van de aantrekkelijke kanten van naar Appelscha gaan was altijd al dat je er bladen, brochures en boeken kon vinden die je in de meeste plaatsen moeilijk kon aantreffen. In de jaren zeventig stelde bijna traditiegetrouw Henk Visman zich op zaterdagochtend op met een vijftigtal Blue Banddoosjes met een interessant tweedehands aanbod. Je moest er dan vroeg bij zijn om iets te vinden, wat niet altijd meeviel als je tot laat had zitten kletsen rond het kampvuur. Bas Moreel was er met zijn internationale aanbod van nieuwe boeken en later natuurlijk Karl Kreuger. Tegenwoordig is op Appelscha het aantal kramen met boekhandelaren flink gegroeid. Met onder andere Zwart en Rood, Rosa, Assata en Nog Pas Gisteren is er nu een breed evenwichtig aanbod van nieuwe en tweedehands anarchistische boeken en brochures.
Op de anarchistische boekenmarkten is er erg veel belangstelling voor tweedehands boeken op het terrein van het anarchisme, vooral omdat er nauwelijks nieuwe uitgaven in het Nederlands verschijnen. Vooral klassieke anarchistische teksten vinden tweedehands veel aftrek. 'Basisteksten' als *ABC van het anarchisme* van Berkman of *Het anarchisme* van Guérin en *Het anarchisme van de daad* van Anton Constandse blijven niet lang liggen. Ook blijkt er de laatste jaren een toenemende belangstelling voor auteurs die zichzelf weliswaar niet als anarchist betitelden, maar wel dicht tegen het anarchisme aanhangen, zoals Ivan Illich en George Orwell.
Voor veel kopers doet de staat van het boek er niet zo toe. Een laaggeprijsde *ABC van het anarchisme* met een gescheurd omslag en penstrepen in de tekst raakt een regulier antiquariaat niet kwijt. Op een anarchistische boekenmarkt blijft zoiets niet lang liggen. Beschadigingen doen er voor de koper vaak niet toe. Het boek is in de eerste plaats om te bestuderen. De lage prijs is dan mooi meegenomen, het betekent dat je dan immers twee boeken kunt kopen in plaats van één.
Veel memoires van anarchisten, en veel lezers en verzamelaars zullen dit voor henzelf ook kunnen bevestigen, maken melding van dat éne boek, die éne brochure, die hen de schellen van de ogen heeft doen vallen, hun belangstelling wekte, hen heeft 'bekeerd' of hen juist bewust voor een andere politieke denkrichting heeft doen kiezen. Cruciale momenten, momenten van twijfel die door het lezen van juist dat ene boek een

keerpunt in hun leven blijken te zijn geweest. Voor zover anarchisten hierover geschreven hebben, blijkt dit vaak niet een 'basistekst' waarin de theorie uiteengezet wordt, te zijn maar eerder een roman of een overzichtswerk zoals Quack. Een opvallende plaats voor Nederlanders nam altijd Multatuli in, ondanks het feit dat Douwes Dekker zelf niet veel met socialisme op had. Het zal wel te maken hebben met zijn uitgesproken atheïsme en heldere ondogmatische redeneertrant.

Overigens is er geen sprake van dat het boek zijn tijd heeft gehad. Geen ander medium biedt zozeer de gelegenheid tot overdenken en heroverwegen. Het zullen veeleer de klassieke vormen van boekproductie zijn die gaan verdwijnen. De vrije beschikbaarheid van teksten op het internet en de mogelijkheden van *printing on demand* zullen geleidelijk aan wel de bestaande boekhandel, en dan met name voor titels waarvoor slechts een klein publiek bestaat, gaan verdringen.

## Zijn favoriete boek... door: Ka



# EEN STILLE REVOLUTIE

## Rudolf de Jong

*"Koopt en leest* De Syndicalist *die kost maar vijf centen!" Volgens de overlevering zou ik op vier- of vijfjarige leeftijd met het weekblad van de anarcho-syndicalistische vakbeweging waarvan mijn vader de redacteur was, hebben lopen venten. In de achtertuin van het ouderlijk huis wel te verstaan. Veel zal ik niet verkocht hebben. Maar ik was in ieder geval al een anarchistische propagandist voor ik kon lezen.*

Een anarchist mag zijn kinderen uiteraard het anarchisme niet met de paplepel naar binnen gieten, die kinderen zwemmen wel in een anarchistische vijver. Als het een goede vijver is, moet je er niet van opkijken dat zij zich ook later thuis voelen in anarchistisch vaarwater. Bij mij is dat het geval geweest. Het anarchisme kende ik al voordat ik bewust anarchistische literatuur ging lezen. Toen ik aan libertaire boeken begon, had ik er al van gehoord dankzij mijn vader en ze stonden in diens boekenkast. Van geen enkel boek kan ik zeggen dat het mij de schok van de anarchistische herkenning gaf. Zo'n schok kreeg ik misschien eerder van boeken die niet uitgesproken of exclusief anarchistisch waren, van romans en - vooral polemische - essays.

Toch is er een boek dat zich volledig met het anarchisme bezig houdt en past in dit themanummer van De AS. Het is als ik het wel heb het eerste boek over het anarchisme dat ik zelf kocht en ongeveer het minst aantrekkelijke dat ik bezit. Een enigszins mislukt pocketformaat. De omslag is van viezig bruin en te dun karton, de bladzijden van viezig bruin en te dik pakpapier. Daarentegen was het vrij prijzig. Het taalgebruik is van het soort Duits waar je 'oef' tegen zegt; zwaar en filosofisch, de openingszin (na de Vorbemerkungen) beslaat acht regels. Ook nu heb ik bij het doornemen een woordenboek nodig. De tekst beslaat gelukkig maar 133 pagina's, inclusief het notenapparaat. Tal van citaten getuigen van een geweldige kennis van de oude anarchistische literatuur en van meer eigentijdse kunst en sociologie.

*Anarchismus und Gegenwart* heette dit boekje en de schrijver was Peter Heinz. Het verscheen in 1951 bij Regio Verlag in Zürich. Karin Kramer Verlag in Berlijn heeft, in 1973 en 1985, herdrukken verzorgd die er heel wat fraaier uitzien. Ik meen dat Helmuth Rüdiger, vriend en geestverwant van mijn vader, ons op het bestaan er van had gewezen. Later heeft Peter Heinz nog een boek over de autoriteitsproblematiek bij Proudhon gepubliceerd maar zich daarna niet echt meer met het anarchisme bezig gehouden. Hij was econoom en socioloog.

De ondertitel van Heinz' boekje luidde 'Versuch einer anarchistischen Deutung der modernen Welt'. En die poging om de moderne wereld anarchistisch te verklaren, was iets waar ik naar op zoek moet zijn geweest. Het anarchisme van mijn vader en de anarchistische literatuur voorzover ik die kende, was nauw verbonden met en doortrokken van de historische beweging. Die beweging bestond niet meer, wel waren er

overal resten van overgebleven, veelal in de vorm van periodieken. De anarchistische idealen, die hier werden beleden, pasten echter niet meer – en steeds minder - in de wereld zoals die zich in de twintigste eeuw ontwikkelde. De Spaanse revolutie was hoogtepunt en eindpunt van de oude beweging geweest.

Over het historische anarchisme (inderdaad, zijn eerste paragraaf heet zo) schrijft Heinz dat dit historische anarchisme voor het eerst in de geschiedenis niet alleen de staat of de heerschappij van een bepaalde klasse of stand ter discussie heeft gesteld, maar de heerschappij als zodanig. Dat is en blijft zijn specifieke prestatie, voegt hij er aan toe. Hierna maakt hij een onderscheid tussen negatief of kritisch anarchisme en positief anarchisme. Het eerste is de kritiek op en de strijd tegen de heerschappij als zodanig. Het tweede wordt gevormd door de houding tot de anarchie, tot de toestand van heerschappijloosheid waarnaar men streeft na een succesvolle revolutie en zoals die nu al tot uiting komt in bepaalde positieve en creatieve prestaties. *Anarchismus und Gegenwart* heeft dan ook twee delen, één over het negatieve anarchisme, het tweede over het positieve. In beide onderdelen wordt een groot aantal begrippen die samenhangen met het anarchisme behandeld, verdeeld in korte paragrafen.
Ik noem er een aantal, waarbij ik soms wat vrij vertaal. Wat het negatieve anarchisme betreft: anarchie en anarchisme; de opstand ('reine Empörung'); heerschappij (wat altijd discriminering meebrengt) en vaste instellingen om de heerschappij in stand te houden (wat starheid en bureaucratie ten gevolge heeft); het revolutiebegrip; autoriteit; hiërarchie; universalisme (niet anarchistisch omdat het uniformering inhoudt); staat; dwang en geweld; idealisme en religie; vernedering; revolutionair radicalisme; de revolutionaire en de scheppende daad ('acte gratuite'); klassenstrijd (die Heinz niet anarchistisch vindt omdat het een verdeling tussen mensen naar klasse betekent); liberalisme; doctrinarisme.

Bij het positieve anarchisme werkt hij de volgende begrippen uit. Anti-universalisme; menselijke waardigheid; anarchistisch empirisme; anarchistische moraal; het onbekende; le monde merveilleux (de vreugde over de verscheidenheid in de wereld die als rijkdom ervaren wordt); paradoxen; anarchistisch impressionisme; de 'reine Schöpfung' (de zelfstandige mens die ook zijn eigen persoonlijkheid schept); anarchistische kunst; het afbakenen van de verschillende competentiegebieden (wat mede zeggen wil dat het vreemde en het andere als zodanig geaccepteerd wordt en als rijkdom wordt ervaren, het is dus meer dan alleen maar het tolereren van het vreemde – hetgeen mij een vrij actueel punt lijkt!); wederkerigheid; coöperatie (als samenwerkingsmodel tussen vrije individuen); de psychoanalyse.
"Het positieve anarchisme leeft in de vreugde over 'le Monde merveilleux', in de wil tot oprechtheid, eerlijkheid en bescheidenheid, in de sociologie en de psychologie, in de kunst en de literatuur", schrijft Heinz in zijn slotparagraaf over anarchistische experimenten. Vandaar dat hij spreken kon over een anarchistische revolutie in het heden. Zijn slotzinnen zijn echter minder optimistisch over de mogelijkheden van een 'definitieve' positief anarchistische we-

reld dan ik tot nog toe in mijn hoofd had. Heinz vraagt zich namelijk af of het positieve anarchisme kan bestaan zonder het negatieve anarchisme, zonder de strijd tegen een anti-anarchistische wereld. Met andere woorden, kan het eigenlijk tot een anarchistische wereld komen? "Don Quichotte rijdt op zijn Rosinante door de woestijn van La Mancha in Kastilië en in de lege ruimte tovert hij zich een weg vol wonderbaarlijke avonturen. Achter hem sluit zich de woestijn echter steeds weer en voor hem is geen weg gebaand. Begin en einde van een reeks van Don Quichotte-achtige actes gratuites bestaan niet en zo trekt onze Don Quichotte uit naar altijd nieuwe avonturen."

Heinz zag ook de permanente kritiek op het anarchisme als een aspect van de anarchistische belevingswereld. Het zal duidelijk zijn wat mij aansprak in zijn studie. Anarchisme kan bestaan en ontstaan zonder bewuste anarchisten. Zonder dat er een uitgesproken anarchistische beweging is. In de hedendaagse wereld (die van rond 1950 natuurlijk) zag Heinz anarchistische vormen en elementen doordringen, in een 'stille revolutie'.

Ik ben door Heinz' 'stille revolutie' geïnspireerd en heb de term ook regelmatig gebruikt in artikelen en lezingen. Hoewel ik beslist niet afwijzend sta tegenover organisatie, heb ik nooit veel behoefte gevoeld om mij aan te sluiten bij uitgesproken anarchistische organisaties. Wat ik gedaan heb - en dat was eerlijk gezegd niet zo erg veel gezien mijn achtergrond en gezien de mogelijkheden die mijn werk op het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis boden – was concrete dingen doen 'in anarchistische geest'. In mijn houding tegenover anderen en op mijn werk, waar ik veel kon doen op basis van wederkerig dienstbetoon en soms met een stukje solidariteit. In de hoop dat het de stille revolutie zou bevorderen en omdat ik het leuk en nuttig vond. Vooral in de jaren zestig en daarna waren er redenen om hoopvol te zijn.

Is het anno 2003 nog mogelijk om te spreken van een stille anarchistische revolutie die zich ontwikkelt in onze samenleving? Dan moet je wel een onverbeterlijke optimist zijn in deze tijd van een zeer luidruchtige autoritaire ontwikkeling. Iedereen voor zich en alles moet kunnen. En toch. 'De jaren zestig zijn voorbij' hoor je nog steeds roepen. Ik wil mij niet op de borst kloppen, maar dat de jaren zestig voorbij waren wist ik al op 1 januari 1970 te nul uur. Dat het je nog regelmatig te horen krijgt heeft mij aan het denken gezet. En dan dacht ik aan een opmerking van de anarchistische historicus Max Nettlau – die mij later zeer beïnvloed heeft – over de revoluties van 1848. "De revoluties zijn verloren gegaan. Anders zouden zij er nog zijn geweest." De jaren zestig zijn voorbij, maar zijn ze verloren gegaan? Dat geloof ik niet.

Om nog even terug te komen op *Anarchismus und Gegenwart:* op een conferentie in Venetië noemde ik Heinz en zijn boek eens. Een zekere Peter Schrembs kwam op mij af en bleek de studie goed te kennen en aan een Italiaanse vertaling te werken. In 1993 stuurde hij mij zijn vertaling toe met een lange inleiding. Ik werd er uitvoerig in aangehaald en stond zelfs met naam en citaat op de achterkaft van het boek vermeld. Zo zie ja maar weer, wie leest kan het ver schoppen in de wereld.

# DE OORLOG MOEST KOMEN

## Martin Ros

*Ik herinner me een reis naar Heemstede in het late voorjaar 1979, samen met de mederedacteuren voor het* Eerste jaarboek voor het democratisch socialisme *in de reeks Linksklassiek van de Arbeiderspers. Bart Tromp zou later in die reeks Trotski over literatuur en revolutie presenteren en Drees laten opdraven als de laatste echte sociaaldemocraat. Jan Bank was ons wetenschappelijk geweten, over zijn inzet in grote historische affaires hoef ik hier niet uit te wijden. We reden bij heerlijk, gematigd Hollands weer naar de eenvoudige, zij het toch wel sjiek-Hollandse behuizing van Jacques de Kadt die, begin tachtig, al enige tijd zonder zijn vrouw moest leven en de boel moeizaam maar keurig schoon overeind hield.*

Ik keek mijn ogen op hem uit. Ik had hem nog nooit ontmoet, al dweepte Den Uyl ook overal met hem. Ik had wel zijn boeken verslonden en hing aan zijn lippen, toen hij verslag deed van zijn werk in de Tweede Kamer, wekelijks zijn zeven uurtje maandags op de radio. Hij sprak koel, beheerst, in lange zinnen die net als bij Proust precies goed terecht kwamen. Hij zat in een Tweede Kamer met sterke mannen tijdens brandpunten in de politiek, onder meer de Indonesische kwestie – waarover hij een kritisch standaardwerk publiceerde – en hij noteerde na de oorlog in Korea dat we precies zoveel divisies moesten opbouwen in Europa en die zo nodig ook in de strijd zouden werpen tegen de totalitaire staat, die in Korea toch maar, ook met al die Chinezen achter Noord-Korea, met wortel en tak was verslagen.

Dit was de man wiens eerste boek, de herdruk in 1946 van zijn vlak vóór de oorlog verschenen boek *Het fascisme en de nieuwe vrijheid*, mij zo had wakker geschud. De man was in dat boek, dat bij Querido terecht kwam omdat Geert van Oorschot er werkte en de edelcommunistische afwijkingen van Alice van Nahuys aanwakkerde, onder meer een briljant wereldessayist.

Vlak vóór Hitler aanviel, liet hij aan de verzamelde Nederlandse gemeente weten dat de Tweede Wereldoorlog er aan kwam, onherroepelijk. Dat Hitler en de nazi's en de Italiaanse fascisten uit wie ze mede voorkwamen, moesten worden aangepakt en verslagen, al zou een deel van Europa er in verwoesting aan ondergaan. Hij richtte zich in dat boek radicaal tegen de bedreiging van de vitale totalitaire staat die elke creativiteit en elke zin voor individualisme en vrijzinnigheid zou misvormen en verdelgen. Er was geen enkel gesprek, geen enkel alternatief mogelijk, ook al juichte dr. De Jong in *De Groene* dat met München een stuk wereldvrede was bereikt. Met de mannen aan de andere kant van de heuvel was geen verstandhouding mogelijk. De oorlog moest komen en De Kadt legde uit waarom.

Het boek is nog eenmaal door Van Oorschot herdrukt en Bart Tromp speelde een rol om na De Kadt's dood een *revival* te bewerken, maar over de hele linie bleef het stil. De studenten, die nu nog nauwelijks weten dat alles met Mussolini in 1922 begon, kregen op de radio te horen dat Sal Tas, de oudste kompaan

van De Kadt, vlak vóór en vlak ná de oorlog, was overleden en ons een belangrijk werk naliet: *De muze van de ondergang*. Niemand reageerde, terwijl het ging om Tas' grote naoorlogse boek bij de Bezige Bij over *De illusie van de ondergang*, een grondige uitmeting van de wording van de Koude Oorlog.
E. du Perron, toch niet de eerste de beste, schreef over Het fascisme en de nieuwe vrijheid: 'Een van de intelligentste en boeiendste publicaties betreffende onze tijd, de meest heldere en toch helderste analyse die ik tot dusver las van wat Europa in de laatste jaren heeft doorgemaakt. Jacques de Kadt ontmaskert het fascisme en wat er in het hitlerisme als kazernisme in volgde als de *typerende schijnelite* die op een het socialisme gevaarlijk provocerende manier schijnbaar gerechtvaardigde protesten tegen de maatschappij verbond met in de grond versleten ideeën, onjuiste veronderstellingen en primitieve oerriten, want dat zijn ze, al worden ze soms op dringende wijze tegen het manco van de tijd voorgedragen. Deze *schijnelite* kon – en dat was een uiterste privé-onderstelling van De Kadt – een massabeweging ontketenen door de verbinding van socialisme met nationalisme, deze twee grote doorbraaktekenen van de negentiende eeuw, en intellectuelen, idealisten en arbeiders met intens *tekort* aan wezenlijke kennis en een kritische zin, bezielen en revolutionair opzwepen. Een dergelijk fascisme kon, ook al werd het in een noodzakelijke Tweede Wereldoorlog overwonnen, daarna wederopstaan. De wereld moet bewoonbaar gemaakt worden voor massa èn elite. Het fascisme, aldus De Kadt, kan alleen dan definitief overwonnen worden als we een wereld weten te maken die bewoonbaar is voor massa èn voor elite, een wereld die niet autoritair, collectivistisch en totalitair is, maar die de krachten van haar culturele dynamiek onophoudelijk toegevoerd krijgt uit een sterke en stevige ondergrond, die tegelijk *sociaal* en *liberaal* is en dus in volle omvang cultureel, economisch en politiek *democratisch* is. In de richting van zo'n democratie ligt de toekomst van de westerse beschaving, de toekomst van alle volgende en naar wij hopen hogere beschavingen. Voor die toekomst moet men werken: nú, in het aangezicht van het fascistische gevaar, en later, als het fascisme zal zijn vernietigd. En als dat geschiedt, dan heeft het fascisme de historische functie gehad ons door lijden en bezinning rijp te maken voor deze grootse toekomst.'

Bij de krachtige oproep ons voor te bereiden tot de oorlog en bij zijn onderkenning van de meeslepende elementen in het fascisme, werd het boek vooral aan de linkerzijde ook ná de oorlog verdacht gemaakt. Men meende in De Kadt kernen van edelfascisme terug te vinden, terwijl voor mij kort en klaar de tendens in het boek de *anarchistische* was. De Kadt komt op tegen een beweging die de democratie omverwerpt en nieuwe regels opdrukt. Hij is vóór de democratie van diep onderop, hij is een en al pleiter vóór individualisme en cultuur. Dat brengt dit *glamourwurmpje van een Haarlems postkantoor* – de uitspraak is van Jan Romein die hoofdredacteur van een bolsjewistisch blad werd – ook naar voren als rastegenstander van het communisme, waarvan hij de hardste kernen ooit aanhing. Die kernen zijn gepasseerd, het communisme is totalitair geworden. Niemand die zulks in boek

*vervolg op pag. 14*

# OP WEG NAAR DE VRIJHEID

## Dick Gevers

*Ik ben op het ogenblik bezig met de vertaling van* God en de Staat *van Bakoenin. Ik herinner mij nog goed wanneer en waar ik dit briljante geschrift in handen kreeg dat van beslissende invloed is geweest op mijn overtuiging. Het was in 1969, in Antwerpen en het was een uitgave van 'De Vlijtige Vlieg'. In de trein naar Amsterdam las ik het in één ruk uit. Het bevat niet alleen een scherpzinnige analyse van de religieuze, politieke en economische onderdrukking - hetgeen mij niet onbekend was gezien mijn libertaire opvoeding - maar ook opmerkelijke passages over een toekomstig pseudo-wetenschappelijke technocratische ontwikkeling die volgens Bakoenin even onderdrukkend zal zijn. Een kritische benadering van de wetenschap die in zijn tijd gezien werd als de onaantastbare grondslag van de Vooruitgangsfilosofie. Hij voorzag toen al een situatie waar wij midden in zitten.*

Het hoopgevende van dit geschrift is evenwel dat Bakoenin, en dan kom ik tot het axiologische uitgangspunt van het anarchisme, de mens definieert als vrijheid, waardoor deze zich vroeg of laat zal verzetten tegen onderdrukking. In dit verband interpreteert Bakoenin het bijbelse verhaal van de zondeval - de overtreding van het verbod van God om van de appel van de boom der kennis te eten - als een daad waardoor de mens pas echt mens werd door zich tegen de almachtige willekeur te verzetten. Maar Bakoenin beseft echter terdege hoe groot de macht is van de religieuze, politieke, economische en maatschappelijke onderdrukking waarmee de mens doordrenkt is. Als hij over de religie schrijft, zegt hij: "Als collectieve waanzin is zij doorgedrongen tot in de kleinste aspecten - zowel op algemeen gebied als in de privé sfeer - van het maatschappelijk leven van de mens, is zij volledig vergroeid met de maatschappij en daarvan zogezegd de ziel en het collectieve denken geworden. Hij wordt er zo door gevoed, vergiftigd en in zijn hele wezen van doordrongen, dat hij later - hoeveel kracht zijn geest van nature ook heeft - onvoorstelbaar veel moeite moet doen om zich er van te bevrijden, en zelfs dan slaagt hij daar nooit volledig in." Voor Bakoenin geldt dit ook voor het geloof in de Staat. De weg naar de vrijheid is een lange en moeilijke weg.

Het beeld dat Bakoenin van de mens heeft, is niet alleen positief. Dat zou volgens hem een miskenning zijn van de 'menselijke natuur'. Het creëren van een samenleving waarin de mens niet meer de mogelijkheid heeft de ander te onderwerpen en uit te buiten is de leidraad van dit geschrift. God en de Staat geeft een bevrijdend gevoel. Het anarchisme laat zich niet herleiden tot een geharnaste filosofie, het kent vele facetten, evolueert met de historische omstandigheden, is beweeglijk en creatief als het leven zelf. En toch heeft het een volstrekt eigen identiteit, waarbij het centrale uitgangspunt is dat elk individu uniek is en de mogelijkheid moet hebben zich vrij en volledig te ontplooien. Het anarchisme heeft op een volstrekt eigen en originele wijze antwoorden gezocht en vaak gevonden op economisch, sociaal, onderwijskundig,

esthetisch en ethisch gebied.
Bakoenins uitspraak "Ik ben pas vrij als iedereen vrij is", waarvan en waartoe alle lijnen van het anarchisme lopen, werd de drijvende kracht van mijn overtuiging.

---

DE OORLOG MOEST KOMEN
*vervolg van pag. 12*

na boek zó doordacht als Jacques de Kadt. De overwinning op het fascisme is ook de gereedmaking tot de afrekeningsslag met het totalitair communisme, waarmee De Kadt in de grond ook het socialisme dat van het marxisme afstamde liquideerde. De Kadt heeft Sorel, die met de algemene werkstaking dweepte, afgelegd, want Sorel zag de democratie als een gevaar voor de vrijheid. De democratie *is* de vrijheid, maar dan in de kleinste en meest gematigde vormen. Daarom stond hij pal voorin de Indonesische vrijheidsbeweging, want het kolonialisme was anti-democratisch.

In de Partij van de Arbeid, een laatste soort *noodpartij* direct na de oorlog, wordt hij de verdediger van de *militante democratie* tot en met de te verwerven divisies na de slag van de Koude Oorlog in Korea, de oorlog die Amerika en het Westen toen wonnen omdat ze de democratie verdedigden. Met grote polemische klasse gaat De Kadt tekeer tegen mannen als Buskes en Sam de Wolff die de partij toch weer naar de verraderlijke uiterste linkerkant pogen te trekken. De geweldig belezen De Kadt, die zo soepel zijn meerwaarde omzette in voor iedereen te begrijpen taal in Het fascisme en de nieuwe vrijheid, die ons de tot anarchie geneigde democratie beloofde, had hoofdredacteur van een weekblad of hoogleraar politiek kunnen worden. Maar zijn politiek der gematigden werd opzij gedreven tot hij zelfs uit de PvdA trad en een plek zocht links van de VVD. Maar er was nooit iemand die zo goed de tendens van Lenins *De linkse stroming* begreep. Hij was als jood opgegroeid in het rechts-fascistoïde Oss, de plaats van herkomst van de huidige SP-leiding. Daar heeft De Kadt alle kneepjes van de moderne politiek geleerd om de toegang te banen tot de ware vrijheid.
Wat lachte mij dit toe, toen ik het boek las juist toen de Russen in 1956 Boedapest binnentrokken. Wat was dit boek een totale, stimulerende bevrijding.

De man, die karakterologisch schitterend schreef over de verdachte bolsjewieken die hij ooit in hotel Lux in Moskou ontmoette, en over de verleidelijke anti-bolsjewiek Trotski – die in de grond nog gevaarlijker was dan Stalin, want alle intellect in dienst van de macht plaatste – was volkomen dezelfde gebleven toen ik hem in Heemstede bezocht. Dàt was de man die de oorlog tegen Hitler aanprees toen dr. De Jong in *De Groene* jubelde over de in München verworven wereldvrede. We kwamen van het ene boek op het andere en misschien kwam het door mijn toenmalige belezenheid dat Tromp en vooral Bank wat in slaap sukkelden bij De Kadt's almacht. Ze vulden een verkeerd interview in, ik mocht het helemaal opnieuw en over gaan doen. Toen kwam het stuk er uit in het Eerste jaarboek voor het democratisch socialisme, dat voor mij nog altijd model staat voor de meest *gematigde* politieke leer, die in diepte enkel pal staat voor het individu en zijn cultuur.

# DE INDIAANSE MANDJESVLECHTER

## Hans Ramaer

*In de eerste decennia van de 20ste eeuw was de Duitse sociaaldemocraat Werner Sombart een vooraanstaand historicus, socioloog en econoom. Zijn driedelige kritische studie* Der moderne Kapitalismus *was vermaard en het is dan ook begrijpelijk dat toen de jonge Arthur Lehning in 1922 naar Berlijn trok hij ook colleges bij Sombart ging volgen. Over die colleges gaat overigens het verhaal dat hij aan eerstejaars studenten vroeg wat een fabrikant van schoenen zich ten doel stelt. Verbaasd over zo'n vraag antwoordden ze dat zo'n fabrikant natuurlijk schoenen wil maken. Sombart schudde zijn hoofd en zei dat zo'n ondernemer winst wil maken.*

Helaas raakte Sombart in de loop van zijn leven steeds meer in ultra-nationalistisch en zelfs antisemitisch vaarwater, een ontwikkeling die hij zoals bekend met vele andere Duitsers gemeen had.
Niettemin komt Sombart de verdienste toe dat hij steeds weer benadrukte wat de essentie van kapitalisme is: het door relatief kleine groepen vergaren van zoveel mogelijk bezit. Mooie woorden zoals vrije markteconomie en fraaie uitspraken over maatschappelijke verantwoordelijkheid of voorzien in de behoeften van de consument kunnen niet verhullen dat het kapitalisme geen enkele moraal heeft. En evenmin dat het alleen maar gestuurd wordt door de inherente logica van het geld verdienen en het vergroten van macht en invloed.
Sombart is vergeten en zijn werk wordt niet meer gelezen. Hoe anders is dat met Ret Marut, de Münchener anarchist die na de val van de Radenrepubliek in 1919 verdween. In 1925 dook hij op in Mexico als schrijver van romans en verhalen die tot op de dag van vandaag populair zijn. Onder de naam Ben Traven schreef hij over de Mexicaanse underdogs: de indiaanse keuterboeren, de katoenplukkers, de goudzoekers en de zeelieden.

Rudolf de Jong (in zijn Traven-artikel in *De AS* 86) zegt dat het hele werk van Traven eigenlijk een anarchistisch citatenboek is. Het centrale thema is telkens weer het verzet van de kleine man tegen uitbuiting door de hoge heren die staat en kapitaal vertegenwoordigen. Tegenover de moraalloze logica van het kapitalisme stelt Traven de familiebanden en de kleine gemeenschappen, tegenover de dollar het land en de vrijheid. In naam van de (economische) vooruitgang maait het kapitalisme zijn eigenzinnige weg door de logica van tradities en levensstijlen.
In zijn essay over het werk van Traven (*Bzzlletin* nr 105) zegt Chris van der Heijden dat een van diens mooiste verhalen over een indiaanse mandjesvlechter handelt. En hij heeft gelijk. 'Lopendeband-werk' is mijn favoriete verhaal. Ik las het in de Prisma-bundel *Verhalen van de man die niemand kent* (1964). Het is overigens jaren nadien nog eens verschenen - in een beknoptere vertaling - in de Salamander-bundel *De aard van de Hond* en heet daar 'De grootindustrieel'.
Het korte verhaal gaat over een Amerikaanse toerist die in een Mexicaans dorpje een indiaan ontmoet die mandjes vlecht en ze ook in fraaie kleuren

beschildert. Hij is een arme boer met een paar hectaren grond en daarom vlecht hij alleen in zijn vrije tijd. Die mandjes kosten hem zo'n twintig tot dertig uur werk, nog afgezien van de uren die hij nodig heeft om in het oerwoud boombast en bladeren te verzamelen, en niet te vergeten ook wortels en insecten om er zijn verf van te maken.

Daarom wil hij zijn mandjes liever niet verkopen aan deze toerist. Maar de Amerikaan blijft zo aandringen dat hij hem zijn voorraad van een dozijn mandjes voor een habbekrats verkoopt. Terug in New York blijken de mandjes enorm veel aftrek te vinden. Iedereen wil wel zo'n kunstig stukje Mexicaans vlechtwerk kopen. Meneer Winthrop kan er zo twaalfduizend van afzetten en ruikt winst. Tenminste vijftienduizend dollar denkt hij ermee te verdienen. Dus reist hij weer af naar het dorpje in Mexico en treft de mandenvlechter op de veranda van zijn hut.

Hij vraagt de indiaan of deze kans ziet om duizend mandjes te maken. De indiaan denkt dat dat wel zal lukken. Maar als het aantal vervolgens tot vijfduizend en tenslotte tot tienduizend oploopt, aarzelt hij en wil hij er nog een nachtje over slapen. De volgende ochtend treffen ze elkaar weer en meldt de indiaan dat hij alles nauwkeurig heeft berekend maar dat hij drie pesos voor een mandje moet vragen als meneer Winthrop duizend canastitas wenst te kopen. In het geval van vijfduizend mandjes rekent de indiaan negen pesos per stuk en als hij er tienduizend moet vlechten wordt de prijs vijftien pesos.

De Amerikaan die eerst nog van plan was geweest om korting te bedingen omdat hij zoveel mandjes tegelijk wil afnemen, is vanzelfsprekend stomverbaasd. Hoe meer mandjes je koopt, hoe lager de prijs, dat is de logica van het kapitalisme. Maar de indiaan zegt dat de zaak heel eenvoudig ligt: "Voor duizend mandjes heb ik meer bast nodig dan voor honderd en meer rode torretjes en meer planten, wortels en schors voor de verf. Het is niet zo dat je maar het oerwoud in kunt lopen en naar hartelust alles plukken wat je nodig hebt. Het kan me wel vier tot vijf dagen kosten voordat ik een wortel vind om het echte zuivere violet van te maken. En hebt u wel gedacht hoeveel tijd en werk het kost om de bast en de vezels te prepareren? Trouwens, als ik zoveel mandjes moet maken, wie zorgt er dan voor mijn koren, mijn bonen en mijn geiten en wie vangt er zo af en toe een konijn voor me?"

Meneer Winthrop vraagt wanhopig of de indiaan geen familieleden in het dorp heeft die hem willen helpen. Ze zouden zijn akkers kunnen bewerken en vezels en torren zoeken in het bos en hem op andere manieren een handje kunnen helpen.

Maar de mandenvlechter is onverbiddelijk: "Als zij voor mij werken, wie zorgt er dan voor hun akkers en hun vee? En als ze mij met de mandjes helpen, komt dat op hetzelfde neer. In dat geval zou de prijs voor koren en voor bonen zo hoog oplopen dat geen van ons het meer kon betalen en we allemaal van honger omkwamen. Nu begrijpt u zeker wel waarom ik de mandjes niet goedkoper kan maken dan vijftien pesos per stuk als ik er zoveel moet maken. (...) Maar ik ben bang dat ik nu aan het werk moet, want overmorgen is het marktdag in de stad en dan moet ik mijn mandjes daarheen brengen. Bedankt voor uw bezoek, senor. Adios."

# DE HONGERENDE WEG

## Judith Metz

*'Eén grote gedachte*
*kan de dromen van de wereld veranderen.*
*Eén grote actie,*
*helemaal uitgeleefd tot aan de zee,*
*kan de wereldgeschiedenis veranderen.'*
Uit: Ben Okri, Toverzangen, 1994.

De hongerende weg *is de door Ben Okri geschreven trilogie* over de veranderende Nigeriaanse samenleving op weg naar haar onafhankelijkheid. Hoofdpersoon is Abiku-geesteskind Azaro. Azaro blijft uit liefde bij zijn aardse moeder omdat zij geen kinderen meer kan krijgen. Dit ondanks zijn vrienden uit het geestenrijk die hij beloofd heeft om zo snel mogelijk naar hen terug te keren en die er alles aan doen om Azaro aan zijn belofte te houden. Het dagelijks leven van Azaro en zijn familie speelt zich af in een wijk in de stad aan de rand van het bos. Zijn vader is sjouwer. Zijn moeder loopt dagelijks met haar handelswaar over de markt en door de straten van hun wijk. Er is een kroeg, gerund door madame Koto die ook de contacten met het geestenrijk onderhoudt. Azaro gaat naar school, maar verdwaalt zodra hij bij de rand van het bos komt. In het bos vecht Azaro met zijn geestenvrienden om zijn aardse bestaan.*

Geleidelijk dringt de buitenwereld binnen in het leven in de wijk. Er komt een krant. Er komen mannen in dure auto's die (vergiftigde) melk uitdelen in ruil voor stemmen. Het bos maakt plaats voor een brede asfaltweg. De geesteswereld raakt verstoord en Azaro droomt van vuur en bloed. Madame Koto heeft geen tijd meer om de losgemaakte krachten te bezweren. Madame Koto is actief geworden voor een politieke partij en het land raakt in burgeroorlog.

De drie romans zijn geschreven vanuit het perspectief van Azaro, het geesteskind. Hoewel Azaro vertelt vanuit zijn aardse leven, speelt spiritualiteit een grote rol. De trilogie lijkt een toegankelijk geschreven sprookje met een open einde. Voor de bewonderaarsters van de Literatuur is het lezen van Okri een genot. Het eerste deel, *De hongerende weg*, is in 1991 bekroond met de Booker prize vanwege de prachtige, poëtische schrijfstijl. Okri schrijft verleidelijk, beeldend, zinnelijk en overtuigend. Hij neemt je mee naar een andere wereld. Het gevaar van de verstoorde bosgeesten is zeer realistisch. De trilogie is zo verleidelijk geschreven dat je je als lezer nauwelijks realiseert wat de politieke relevantie van Okri's werk is; dat de geestenwereld een metafoor is voor de verscheurde Nigeriaanse samenleving en dat Madame Koto model staat voor haar traditionele machthebbers. Tegelijkertijd is dat ook de kracht van Okri's werk: Okri is geen moralist of politieke activist. Okri is een meesterverteller die de lezer de gevolgen van het neo-kolonialisme doen voelen.

De beschrijving van de gevolgen van de Nigeriaanse onafhankelijkheid voor de Nigeriaanse samenleving doen je afvragen of het neokolonialisme niet nog meer schade brengt aan de voormalige koloniën dan het koloniale systeem. Over de koloniale tijd is immers ook bekend dat meestal gebruik werd gemaakt van de reeds bestaande lokale structuren voor de vooral economische uitbuiting. Met de onafhankelijkheid van Nigeria doet vervolgens alsnog het West-Europese model van de natie-staat haar intrede in het Afrikaanse land. Okri lezende krijg je de indruk dat daar waar het kolonialisme lokale structuren en leefwijzen in tact heeft gelaten, de introductie van de parlementaire democratie wèl de lokale gemeenschappen ontwricht.
Tot die tijd was de wijk van Azaro zelfvoorzienend. De wijkbewoners bepaalden via roddel, vechtpartijen, kroegleven en burenhulp zelf hoe zij het leven in hun wijk vormgaven. Met de komst van de politieke partijen, worden stemmen gekocht met eten en medicijnen. De wijk raakt verdeeld over de partijen en leeft niet meer als collectief. Mensen die lid zijn van de verkeerde partij, worden niet meer geholpen door hun buren.

Nooit eerder heb ik mij gerealiseerd hoezeer het model van de natie-staat verbonden is met de westerse, verlichte cultuur waarvan rationaliteit, kennis en zelfontplooiing de statussymbolen zijn; en niet de dromen, geluk, solidariteit en menselijke relaties waarover Okri schrijft. Het is niet zo dat Okri's beschrijving een kant-en-klaar alternatief vormt voor het Nederlandse parlementaire systeem. Maar Okri geeft ons een kijk en de hoop op een andere manier van samen leven en van samen werken. Met de beschrijving van de introductie van de natie-staat word je je als lezer bewust dat de natie-staat met zijn parlementaire democratie geen vanzelfsprekendheid is. Je leest hoe de parlementaire democratie mensen vervreemdt van hun dagelijkse leven. In Nederland is bijvoorbeeld het gemeenschapsleven overgedragen aan de overheid. Tegelijkertijd is die overheid weg georganiseerd uit het dagelijks leven. In plaats daarvan wordt er eens per vier jaar door haar burgers gestemd voor gemeente, provincie, nationaal en Europarlement.
In die politiek gaat het niet meer over een corrupte huisbaas of de hoogte van de huur tijdens werkloosheid. Daarvoor zijn er de bureaucratische gremia, zoals de sociale raadslieden en de huurderscommissie, die helpen om een brief te schrijven en die een protocol hebben dat bepaalt hoe hoog de huur mag zijn. Ondertussen is er in slechte tijden nog steeds geen invloed op de hoogte van de huur.

Lezing van Okri leert mij – terwijl voor een kort moment Azaro's leven mij eigen is geworden – dat je geen krant nodig hebt omdat je je buren dagelijks spreekt en je buren je wereld zijn. Okri leert dat opvoeding en onderwijs (disciplinering) noodzakelijk zijn om in parlementaire, bureaucratische systemen te kunnen functioneren.
Vertaald naar het in Nederland levende debat over de multiculturele samenleving biedt Okri's beschrijving van de veelstemmige Nigeriaanse chaos begrip voor de roep om inburgering. Okri leert echter ook dat het bij de inburgering niet gaat over inpassing in het ook in Nederland ontwrichte gemeenschapsle-

ven. De kern van inburgering is de eis aan alle in Nederland levende mensen – ook aan die oude Nederlanders die de aansluiting bij de veranderde Nederlandse samenleving hebben gemist en ook aan die nieuwe Nederlanders die alleen samenleven met de mensen afkomstig uit hun land van herkomst – om met elkaar te zoeken naar en te werken aan nieuwe vormen van samen leven. Okri inspireert, niet tot het bestrijden van grootschalige systemen, maar tot het dromen, het denken en het bouwen van lokale structuren met diverse vormen, afhankelijk van tradities, dromen en culturen.

De drie delen *De hongerende weg* (1992), *Toverzangen* (1994) en *Onmetelijke rijkdom* (1999) zijn ook afzonderlijk te lezen en in Nederlandse vertaling verschenen bij uitgeverij Van Gennep, Amsterdam.

## Mijn favoriete boek... door: Ka



# WEDERZIJDS HULPBETOON

## Ger Harmsen

*In het voorjaar van 1943 moest ik mij melden voor de Arbeitseinsatz. Mijn vader stond daarop. Ik propte mijn kleren in een houten koffer, een andere was toen niet meer te krijgen, ook zocht ik een paar boeken uit. Het was moeilijk kiezen. Ze moesten klein van omvang zijn en stevige kost bevatten. Daar hoorde in ieder geval bij Pjotr Kropotkin's* Mutual Aid *(Wederzijds Hulpbetoon) in een Pelican-pocketuitgave. Het is haast onmogelijk de vroegste herinneringen rond dit boek weer op te roepen. Ik was in de groene vrije jeugdbeweging met het radencommunisme van Herman Gorter in aanraking gekomen. Dit gaf vorm aan mijn totale afwijzing van het kapitalisme zoals ik dit in mijn fabrieksjaren had leren kennen. Meer nog dan de uitbuiting gruwde ik echter van militarisme en oorlog. Voor mij was het een radicaal neen zeggen tegen deze maatschappij. Daar spoorden de opvattingen van de sociaal-anarchist Kropotkin heel goed mee. Hij wees de individuele 'struggle for life' van de aanhangers van Darwin af, maar vergat niet te vermelden dat Darwin, zoals het een groot denker betaamt, er niet zulke extreme opvattingen op na hield en oog had voor verschijnselen die daar mee in strijd waren.*

Kropotkin stijfde mij in mijn opvatting dat het leven in de natuur en de maatschappij niet beheerst werd door de strijd van allen tegen allen, maar dat er juist vele vormen van wederzijdse hulp en van op elkaar aangewezen zijn vielen aan te wijzen. Mijn vader, die zonder zich dit bewust te zijn, een extreme darwinist was, verkondigde dat de oorlog een wet der natuur was, die er voor zorgde dat de sterksten overleefden en de overbevolking tegenging. Ik verzette me met alle argumenten die ik kon bedenken in de dagelijkse gesprekken aan tafel, want sinds ik geld inbracht mocht ik aan tafel ook mijn mond open doen. In Kropotkin's *Mutual Aid - a factor in evolution,* zoals de volledige titel luidde van zijn boek dat in 1902 was verschenen, vond ik hier honderden voorbeelden van. Ik wist niets van de auteur en de politieke beweging waar hij deel van uitmaakte. Mijn vroegste en latere herinneringen laten zich nauwelijks uit elkaar houden. Kropotkin, een hoogadellijke Russische sociaal-anarchist, vestigde zich na zijn ontsnapping uit de tsaristische gevangenis uiteindelijk in Engeland en schreef verder voornamelijk in het Engels. Al deze bijzonderheden wist ik niet toen ik het boek voor het eerst in handen kreeg. Het fundeerde mijn abstract communistische opvattingen met talloze empirische gegevens. Kropotkin was een groot en erudiet geleerde en daarbij bescheiden genoeg om niet te pretenderen alles als eerste waargenomen en bedacht te hebben. Hij verwijst naar een vracht aan bronnen en literatuur. Ik was daar diep van onder de indruk.

Kropotkin beheerste zowel de natuur- als de maatschappijwetenschappen van zijn tijd. Dit sprak mij aan want ik mocht dan wel een anti-kapitalist zijn, de natuur was en bleef mijn grote liefde. Mijn vroegste natuurkennis putte ik uit *Bloemen en haar vrienden* van Jac. P. Thijsse. Ik had dit album zelf opge-

spaard van de plaatjes bij de Verkade's beschuit. Hier was enige strijd met mijn moeder aan vooraf gegaan want haar voorkeur ging uit naar een ander merk Zaanse beschuit. Bij de bloembestuiving zijn insecten en bloemen op elkaar aangewezen en zij lijken in een aantal gevallen voor elkaar gemaakt te zijn. In mijn ogen een niet te vatten wonder van wederzijds hulpbetoon, al haalt Kropotkin andere voorbeelden aan zoals de sociaal-levende insecten (mieren, bijen), vogels (kolonievorming) en zoogdieren (bevers).
Hij deed veel onderzoek in Siberië naar de wijze waarop mensen en andere levensvormen zich staande houden in een uiterst hard klimaat. Wel een strijd om het bestaan, maar gericht tegen het barre klimaat dat dwong tot gezamenlijk optreden binnen een soort en elkaar te beschermen. Het verwijt dat hij wel heel eenzijdig de wederzijdse samenwerking benadrukt, ontkent Kropotkin niet, maar zegt dat het er om gaat een tegenwicht te bieden tegen de opvattingen der darwinisten onder wie vooral Thomas Huxley.

Na de natuur komt bij Kropotkin het menselijke samenleven aan de orde. Ook toen al vatte ik de mens niet op als de kroon der schepping, maar als een bepaalde hoog ontwikkelde levensvorm die lichamelijk deel uitmaakte van de natuur. De wijze waarop Kropotkin de lijn van de 'natuur' doortrekt naar de mensenmaatschappij bracht onder woorden wat ik vagelijk zelf ook vond. Later begreep ik dat het niet toevallig was dat Kropotkin stelling nam tegen de liberale idee van de strijd van allen tegen allen die de darwinisten niet zoals zij dachten aan de natuur ontleenden, maar omgekeerd deze uit de kapitalistische economie overplanten in de natuur.
In het Rusland waar Kropotkin (1842-1921) opgroeide was het kapitalisme nog nauwelijks doorgedrongen en overheerste buiten de steden nog het communale grondbezit van de oude dorpsgemeenschappen en daardoor had hij een scherp oog voor uitingen van samenwerking en van solidariteit. In zijn boek kregen bij het opkomen van de steden vooral de handwerkersgilden veel aandacht en naarmate de gilden door de oprukkende kapitalistische markteconomie hun oorspronkelijke karakter verloren, waren het in zijn boek vooral de eigen organisaties van de gezellen die hen tegen de meesters beschermden. Kropotkin maakte nog de opkomst van de Britse vakorganisaties mee en de harde repressie door overheid en ondernemers. Hij oordeelde daar als sociaal-anarchist positief over en gaf aan de hand van het standaardwerk van het echtpaar Webb een historisch overzicht van de worsteling der vakorganisaties. Niet al zijn geestverwanten deelden zijn positieve oordeel over de strijd van vakorganisaties voor het bestaansrecht.

Kropotkin bleef me vergezellen op mijn verdere levensweg. Het schokte me wel dat hij tijdens de Eerste Wereldoorlog zich als pacifist niet onvoorwaardelijk tegen beide imperialistische kampen keerde, maar zich uit haat tegen het pruisendom aan de zijde van het Franse en Britse militarisme schaarde. Slechts een enkele leidende figuur als Jean Grave deelde zijn standpunt. De massa van zijn aanhangers hield aan het pacifisme vast.

*vervolg op pag. 23*

# DE GRONDSLAGEN

## Boudewijn Chorus

*Het moet in de kerstvakantie van 1961 of 1962 zijn geweest. In een koffieshop aan de Leidse Haarlemmerstraat, waar ik als 14-, 15-jarig joch graag compensatie zocht voor het autoritaire kostschoolregime waar ik in die jaren aan stond blootgesteld, was ik in contact gekomen met jongens en meisjes die lid waren van een Ban-de-Bomgroep in Den Haag, waar Roel van Duijn ook toe behoorde. Met dat groepje ben ik in Amsterdam gaan demonstreren tegen de atoombom. En hoewel we maar met weinigen waren, werden we toch door de politie uit elkaar geslagen, want we hadden geen vergunning gevraagd. Ik zie ze nog op me afkomen, die belachelijke motoragenten met in de zijspan zo'n in fascistenleer gestoken lul-de-behanger met een idioot wit eitje op zijn kop en een bullepees in zijn hand.*

Het deed soms pijn, en we werden tot in donkere stegen achtervolgd, maar ze kregen niemand van ons te pakken. Voor mij persoonlijk resulteerde dit demonstreren snel en effectief in politisering.

Ik maakte al bij mijn eerste stappen in een iets bredere maatschappelijke context dan mijn eigen (school)wereldje kennis met het breukvlak van de repressief tolerante democratie van die dagen, en herinner me nog helder hoe verontwaardigd ik was dat je niet eens met een ban-de-bomvlag door de stad mocht lopen. Als er nou een hakenkruis op had gestaan, maar wie kon je kwalijk nemen dat je tegen atoomwapens was?

Ik had dus ook snel behoefte aan een 'theoretisch kader', het werd hoog tijd dat ik wakker werd als de wereld zo in elkaar stak. Ik had gehoord van de PSP, maar ik hoorde ook dat Roel van Duijn die partij kritiseerde en dat je maar beter van geen enkele partij lid kon worden. Het woord anarchisme moet ik in die tijd hebben opgepikt. Ik was een lettervreter en dus toog ik naar de boekenmarkt. Daar vond ik bij een van de kraampjes onder de Leidse Korenbrug een exemplaar van Anton Constandse's *Grondslagen van het anarchisme* uit 1938. Ik zie het boek nog voor me (want ik heb dat exemplaar niet meer): roodbruine hardcover met in een jugendstillachtige layout de letters F.A.N. (Federatie van Anarchisten in Nederland), lekker dik, roomgele gerafelde (slordig opengesneden) bladzijden en gezet uit een mooie klassieke letter. Ik was meteen verkocht voor veertig cent (dubbeltje afgedongen van de gevraagde twee kwartjes). Alleen de openingszin al: "De drang naar de vrijheid is den mens ingeboren."!

Niet alleen werden in de dagen daarop mijn vragen over de samenleving en wat anarchisme dan wel was adequaat beantwoord, ook werd mij reeds in hoofdstuk 4 onthuld hoe het moest staan met *Liefde, huwelijk en gezin.* Nooit zal ik de triomf vergeten die ik ervoer bij de bevestiging van mijn (waarschijnlijk op niets dan jeugdig verlangen gebaseerde) gevoel, dat de mens van nature zeker niet monogaam is. Ik hield al op de lagere school van *twee* meisjes tegelijk en ik vond het maar raar dat ze nooit allebei tegelijk handje-in-handje met me wilden rolschaatsen!

Nog mooier was natuurlijk, dat ik nu van die Dr. A.L. Constandse vernam dat man en vrouw een *wederzijdse* band moesten aangaan en dat dit dus een in alle opzichten ***gelijke*** positie van beiden met zich mee zou moeten brengen. Ook in seksueel opzicht moest dit gelden, anders kon van een werkelijke liefde geen sprake zijn, zo las ik met rode oortjes. Dat was nog eens wat anders dan de roomse verhalen over de gehoorzaamheid van de vrouw aan de man die mij met de paplepel werden ingegoten!
Nu las ik bij Constandse: "Onder een 'fatsoenlijke' vrouw verstaat men díe vrouw, welke volkomen in dienst staat van het gezinsbelang, en ook haar gunsten bewaart voor den echtgenoot, de gezinsvader. Niet zozeer, omdat ze dien altijd liefheeft – immers in dat geval is de trouw volkomen te begrijpen – maar uit juist begrip van wat de maatschappij eist. Dat is haar 'eer', haar 'kuisheid'. Men weet evenwel uit de praktijk der artsen, dat in tal van vrouwen het sexuele element zo is onderdrukt, dat ze voor een niet gering deel koel zijn (frigide) en zelf weinig bevrediging ondervinden, noch schenken, tengevolge waarvan zenuwaandoeningen aan de orde van de dag zijn. De lange verloving, de onthouding, de onbevredigdheid enz. maken het mensentype onevenwichtig, vatbaar voor angst, belemmeren de ontplooiing van de individu, kortom kweken al datgene, wat heersende klassen wensen kunnen."
Dat had een aan de universiteit gepromoveerde meneer, die zich ook nog anarchist noemde, al 25 jaar eerder geschreven! Mij vielen de schellen van de ogen...

Toen ik vijf, zes jaar nadien als student op de School voor de Journalistiek persoonlijk kennis kon maken met die meneer – we vroegen hem een stukje te schrijven over Latijns Amerika voor het schoolblad en ik mocht de kopij persoonlijk bij hem in Haarlem komen afhalen – kon ik natuurlijk niet nalaten uit de doeken te doen hoe ik op zijn spoor was geraakt. Het werd de basis voor een hartelijke vriendschap met hem en zijn vrouw Gerda, die zelfs resulteerde in het eerste boek dat ik zou uitgeven: een integrale reprint van *Grondslagen van het Anarchisme*. Vandaar ook, dat ik het origineel niet meer heb: het moest uit elkaar worden gesneden voor de drukker (de twee jaar terug overleden provo Rob Stolk).

Aan de jarenlange samenwerking met Anton Constandse in de redactie van *De AS* bewaar ik eveneens voortreffelijke herinneringen. Maar dat is weer een ander verhaal.

---

WEDERZIJDS HULPBETOON
*vervolg van pag. 21*

Sociaal-anarchist ben ik niet geworden, maar zoals anarchisten Marx als economisch denker waardeerden, zo bleef ik bij mijn bewondering voor Kropotkin, ook al klopte niet alles zoals uit later onderzoek bleek. Hij ruimde een plaats in voor de natuur die bij de sociaaldemocratie ontbrak.

In Nederland bestaat er geen politieke anarchistische stroming van betekenis meer, maar cultureel en pedagogisch is het anarchisme nog steeds op een positieve wijze aanwezig en vraagt het aandacht voor de ontplooiing van mensen.

# HET BEGON IN NIJMEGEN

## Jan Bervoets

*Op de vraag welk boek mij zou hebben beïnvloed tot het anarchisme kan ik niet anders dan een dubbelzinnig antwoord geven. Het eerste is kritisch en als je de loop van dit stuk zult volgen, zul je ook wel begrijpen dat deze kritiek ook voortvloeit uit de theorie van de auteur van het door mij aangehaalde boek. Want anarchisme ontstaat niet door lezing van een boek; anarchisme ontstaat uit een samenhang van directe belangenstrijd en opstand tegen gezag dat zich tegen het werkelijke leven keert. Voor anarchisme is een klimaat nodig van waaruit menselijke krachten zich spontaan weten te verenigen en een basisorganisatie vormen, die de aspiraties van staatsmacht en politieke partijvorming overstijgen. Het gaat hierbij om een latente afkeer van leidersbeginselen van wat voor soort dan ook, omdat daarmee in ieder geval het farizeïsme van de door hen gepredikte normen en waarden wordt ontmaskert.*

Dit gebeurde nu precies in het Nijmegen van mijn studententijd. Ik heb daarover al in 1979 - samen met verhalen van Ton Regtien - uitvoerig geschreven in een gedenkboek voor Pe Hawinkels, dat nu nog op verschillende plaatsen antiquarisch te verkrijgen is.[1] Daarom beperk ik me hier tot een grove schets. Het Nijmeegse studentensyndicalisme, waarvan ik een van de protagonisten was en dat zowel streed voor zeggenschap over de eigen studie-inrichting maar ook voor politieke emancipatie, stelde daarbij impliciet ook de ideologische grondslagen van de katholieke universiteit ter discussie. De studentenvakbeweging was noodzakelijk omdat de universiteiten massaal werden: van een vrijblijvende elite van intellectuelen ontwikkelde de universiteit zich tot een instituut van gedicteerde kennis voor de opleiding van werknemers in een bedrijfsmatige situatie, waarbij naast kennis ook een behoorlijke hoeveelheid gehoorzaamheid nodig was.

Dat leidde sowieso tot verzet, want studenten waren al op grond van traditionele vriendschapsidealen solidair met elkaar. In Nijmegen was het bovendien een interne emancipatiestrijd. De discussie onder professoren over de geldigheid van kerkelijke gehoorzaamheid enerzijds en pragmatisch ondernemerschap anderzijds, waarbij ook nog de intellectuele vrijheid in het geding was, vertaalde zich niet zelden in ruzies over de hoofden van studenten heen, tegenstrijdige examen- en tentameneisen, studieduurverlenging, verlies van recht op financiering. Bovendien ondernamen sommige curatoren pogingen om - met een encycliek van Pius XII nog in de hand - studenten tot zoiets als een eenheidsbeweging voor de Katholieke Volkspartij te mobiliseren.

Voorzover we ons van deze intriges bewust waren, hebben we ons daartegen verzet, omdat ze in strijd waren met onze vrijheidsidealen of onze studiebelangen. In de overtuiging dat de Nijmeegse studentendemocratie in het geding was, heb ik indertijd vanuit idealistische opvattingen over studentensolidariteit en vrijheidsidealen in dat verzet een hoofdrol gespeeld door zelf een dissidente keuze te maken. Daarbij belandde ik met de literaire aspiraties die ik toen koesterde in de culturele avant-

garde waarvan het erfgoed me nog steeds inspireert.
Wat echter wèl gebeurde, was dat het studentensyndicalisme zich ging oriënteren op politiek engagement. Het was 1965 en voorlopig was het Koude Oorlog tussen het vrije, kapitalistische, Westen en de socialistische volksrepublieken. Maar het was ook de tijd van het opkomend provotariaat in Amsterdam, de eerste Vietnam-teach-ins; het was de tijd waarin naast de reeds bekende repressie binnen de Sovjet-Unie ook de repressie van het westerse establishment steeds manifester werd. Moesten wij uit afkeer voor wat we identificeerden met oorlogsmisdaden die wij van het nazisme hadden leren haten dan partij kiezen voor het oosten?
Het blinde engagement à la Sartre van de jaren vijftig was voor veel van ons een stap te ver. Misschien werd in die beginjaren van ons socialisme het gevoel het best verwoord door de leuze 'oost-west krijg de pest', van Ton Regtien in het *Nijmeegs Universiteitsblad* en later in het sociaal-democratische jongerenblad *Links*. Als Regtien eens een lezing hield, beriep hij zich vooral op de traditie van het NAS of van het Spanje van de jaren dertig.
Het nieuwe alternatief werd aanvankelijk Cuba, zoals het naar voren kwam in de verhalen van Kross, die toen actief was als Surinaams nationalist in een tijd dat het nog een overzees rijksdeel was. En ook van Ton Regtien die er toen juist vandaan kwam als correspondent van Links. Het resultaat was dat ons literair clubje een groot Cuba-nummer in elkaar zette, waarin we ook de aanhef van Aimé Césaires *Rêtour au pays natal* hadden vertaald. Ik sta nog steeds achter deze actie. Maar ik zie de beschrijving van de Cubaanse samenleving in die dagen, waarover ik de eindredactie had, wel als die karakteristieke mengeling van eigen idealen en concrete berichten die van een dergelijke samenleving een sprookje maakt. Ik heb dat later nog meer gezien: we hoeven maar te denken aan het China van professor Wertheim of onze eigen stukjes over de culturele revolutie in *De Vrije (Socialist)*.
Maar wat te denken van de Indonesische dissident Ernst Utrecht, die in 1975/76 de constitutionele proclamaties van Rode Khmer-leider Pol Pot in Nederland introduceerde als een schoolvoorbeeld van een overwinning van het collectieve denken van onderop? De perspectieven die Utrecht in deze tekst ontdekte waren wellicht mogelijkheden in Indonesië, maar dan in overeenstemming met decentrale en federalistische idealen die daar nog konden leven, en niet vanuit een militair regime met een strak leidersbeginsel, dat als een bezettende macht te keer ging. Een dergelijke verblinding is alleen te verklaren uit de afkeer tegen het door de Verenigde Staten gesteunde totalitarisme van Pol Pots voorganger Lon Nol èn van de even moordzuchtige president Soeharto.
Er bestaat een term voor dit soort romantische illusies: de man die zo droomt, is een *fellow-traveller*. Zijn engagement kan feitelijk als volgt worden vertaald: de waarheid die hij wil prediken, komt in de historische werkelijkheid niet voor, zij zit in zijn eigen hart en beantwoordt aan de behoeften en de belangenstrijd van zijn directe omgeving. De verbeelding schept zijn eigen werkelijkheid, doordat Utopia concrete landsgrenzen krijgt. Bitter wordt dan de historische waarheid als de heersers van dit soort volksrepublieken uiteindelijk worden afgerekend op de beelden die zij ons hebben voorgespiegeld; even bit-

ter het feit dat met de beschrijving van zijn meelopers de waarheid niet blijkt te zijn verteld! Gelukkig hebben we voor Cuba nog altijd de Amerikaanse blokkade als excuus, en de roman *Cuba libre!* van Régine Deforges (1999) was nog steeds in staat om die gevoelens van weleer op te roepen.[2]

Er moest echter in mijn Nijmeegse situatie van 1965 een antwoord komen op onze gewetensvragen over onze rol in de toekomst, met hoe dan ook de internationale klassenstrijd als realiteit, en op de wijze waarop de maatschappij veranderd diende te worden. In de kerstvakantie van 1965 vond ik op de boekenstalletjes op het plein voor de toenmalige bibliotheek in Rotterdam een exemplaar van de Gerhard Rijnders-editie van *God en de staat* van Michael Bakoenin voor twee Hollandse kwartjes. Ik was er rijp voor.

Mijn volgende stuk in Nijmegen *ging* over Bakoenin; ik moet zeggen dat ik daarbij het meeste dreef op de vermaarde bloemlezing van Maximov, waarvan een Engelse tekst voorhanden was. Belangrijk waren ook de *Feuillets*, uit een negentiende-eeuwse editie in het Frans, die zo'n beetje zijn vrije gedachte en zijn verhouding met Comte beschreef.[3] 't Is later nog in boekvorm gepubliceerd, echter zonder dat mooie plaatje van Albert Hahn.[4] En toen drie grote artikelen over Stirner. En verder over alles wat met directe actie te maken had in zijn samenhang met directe belangenstrijd. En in *De Vrije* schreef ik zoal wat de kritische studenten in Nijmegen dachten en wat er zoal gebeurde, en waarom er kansen waren voor een basisbeweging die staat en kapitaal omver zouden werpen. En ik heb er nog Albert de Jong leren kennen, en Arthur Lehning, onze eigen helden.

Hoe Bakoenins *God en de staat* samen te vatten? Misschien met de woorden van Terence McKenna voor Steve Kuby, *The politics of consciousness,* dat ik net in handen heb: "...[A]ls je iets gelooft, ben je automatisch uitgesloten van het geloof in het tegendeel; wat betekent dat je een deel van je menselijke vrijheid kwijt raakt doordat je jezelf aan dat geloof overgeeft."[5]

NOTEN

(1) *Moet dit een wereldbeeld verbeelden? Van en over Pe Hawinkels*; SUN, Nijmegen 1979.

(2) *Cuba libre!* Is de zevende roman uit de cyclus *La bicyclette bleue,* met een hele mooie rol voor Camilli Cienfuegos.

(3) Ik wil hier toch een opmerking maken. Ik ben een groot bewonderaar van Marcuse, die in *Reason and Revolution, Soviet Marxism* en *Society and Culture* (= *Triebstruktur der Gesellschaft*; Marcuse was tweetalig en publiceerde zijn hoofdwerken als balling in Amerika) heel helder de verhouding tussen Marx en Hegel enerzijds en die tussen Hegel en totalitair denken anderzijds weet uit te leggen. Het enige bezwaar is dat hij in zijn verhouding tot Hegel en Comte's sociologie wel een verband legt met totalitaire staatsopvattingen, maar Bakoenin, die een groot bewonderaar was van Comte's atheïsme, vergeet. Met name zijn daardoor Bakoenins belangrijke waarschuwingen dat het denken van Comte nimmer mag worden toegepast als politieke opvatting - een fundamentele kritiek overigens op het zogenaamde 'gedachtegoed van Pim Fortuyn' - onder tafel geschoffeld. Dit is overigens een erg Bakoenin-achtige voetnoot.

(4) Hugues. C. Boekraad, P.H.H. Hawinkenls. Michel J. van Nieuwstadt, (red.), *Waarom kinderen willen dat de indianen winnen. Een bloemlezing uit het Nijmeegs Universiteitsblad en de Vox Carolina*; De Arbeiderspers, Amsterdam 1968. Mijn stukje 'Het anarchisme van Bakoenin' werd gepubliceerd als een 'surrealistische tekst'.

(5) *Loompanics Unlimited*; Port Townsend Washington 1995. Toen ik dit aanhaalde, had ik het hoofdwerk nog niet gelezen, dat een psychedelisch soort Tucker-anarchisme predikt dat veel verwantschap toont met het verzet van Thoreau.

# POËZIE VAN HET SNIKKEN

André de Raaij

*De welzijnsinstelling had ruimhartig en solidair kantoorruimte afgestaan aan de actiegroep waar ik lid van was. Daar konden we 'kantoor houden', wat betekende dat je een dag of een dagdeel bij de telefoon ging zitten om te bellen en vooral ook gebeld te worden. Hoe het op zekere dag zo uitviel dat ik aan het bureau van de secretaresse van de instelling kwam te zitten weet ik werkelijk niet meer. Zij zou er niet zijn die dag, geen probleem. Maar A., de secretaresse, kwam wel even, in een jurk die niet korter had gekund zonder de naam van jurk te verliezen, en in een wolk van parfum. Ze deed even iets met wat papieren, schikte wat aan het pennenbakje en zei dat ze nu voor de rest van die dag weg was. Maar dat was natuurlijk niet zo. Haar parfum bleef heel lang hangen als een herinnering aan haar aanwezigheid. Het liet mij achter aan het bureau in een soort ontredderde staat van opwinding die ik ten aanzien van A. voordien niet voor mogelijk had gehouden. Ik zal nog net negentien geweest zijn.*

Ik kan mij niet voor de geest halen waarom ik een van de laatjes van dat bureau openmaakte om - tja, wat te zoeken? In ieder geval trof ik er Erich Fromm's *Liefhebben een kunst, een kunde* in aan. *The art of loving* heettte het Engelse origineel, de vertaler had geen knoop kunnen of willen doorhakken. O ja, A. studeerde aan de sociale academie - kreeg je dat daar te lezen? Marcuse's *Eendimensionale mens* had ik net achter de rug, dit was de tweede kennismaking met een 'Frankfurter', in speciale stemming, onder speciale omstandigheden.
Dat de twee heren die toen nog volop leefden niet door één deur konden, wist ik niet. Ik heb er die dag nogal wat uit gelezen (het zou lang duren voordat ik het gehele boek zou lezen). Juist doordat het mengsel van Hegel, Marx en Freud met licht-religieuze component mij intellectueel bepaald op mijn tenen liet lopen - om het zacht uit te drukken - was ik van begin af aan gevallen voor 'Frankfurt'. Het is nog steeds met een gevoel van thuiskomst dat ik Marcuse, Adorno, Fromm en anderen ter hand neem - en er is gelukkig voor mij nog veel te verkennen op dit gebied. Maar als 'mijn boek' Frankfurts was geweest, dan had ik het inleidende verhaaltje niet hoeven houden. 'Mijn boek' is immers *Snikken en grimlachjes* van François HaverSchmidt alias Piet Paaltjens.

Ik was er op voorbereid door Godfried Bomans, van wie ik de meeste boeken als tiener ongeveer uit het hoofd had leren declameren door lezen en herlezen - het tragische levensverhaal van de dominee-dichter uit Foudgum, laatste standplaats: Schiedam. Maar Paaltjens' poëzie had ik pas leren kennen uit het bundeltje dat ik op mijn eerste verjaardag als student had gekregen. Nu kan ik voor mijzelf zeer goed beredeneren wat deze poëzie van een wanhopig romanticus voor mij betekend heeft en nog betekent. En in *Aan Rika* en *Aan Betsij* klinkt voor mij de herkennende echo van een onhandig-verlegen jongeman door die nooit het risico van een blauwtje aandurfde omdat het mis-

schien wel eens geen blauwtje had kunnen worden.
Begrijpt u dit? Het maakt niet uit. Het volsta dat ik nogal wat actie achter mij heb in de bewogen jaren zeventig die geïnspireerd werd door verliefdheid zonder andere gevolgen dan die van de actie - en daar zitten gevolgen tussen die nog steeds letterlijk staan als een huis, dus het is niet voor niets geweest. Maar met de liefde wilde het lang niet vlotten. Op deze confidenties zit u overigens niet te wachten, ik lijk er nog steeds omheen te draaien.

Zeker, de schets van de onbereikbare, mogelijke geliefde, zo nabij en zo ver weg, kan als een zinnebeeld voor de Ware Revolutie gezien worden. HaverSchmidt was zich er van bewust dat een lantaarnpaal verlichting kon bieden, maar ook kon dienen om een bourgeois aan op te hangen. Al kan dit ook samenhangen met zijn preoccupatie met ophangen. Zijn droefenis is zo op het oog niet bedoeld om in actie vertaald te worden. Deze taak heb ik op mij genomen.
In een actie die draaide om het huis waarin ik woonde leerde ik Waling kennen, een onwaarschijnlijke huisgenoot, twee keer zo oud als de modale bewoner (v/m). Hij was wiskundige en schilder van beroep. Als ik mocht denken dat hij als een gedroomde passant in mijn leven is opgetreden, dan kan ik de autobiogafie van Marten Toonder ter hand nemen om vast te stellen dat de droom gedeeld is. Waling (ik kende hem eigenlijk onder een andere naam in die dagen) had grootse plannen. Onze ervaringen moesten in een literair tijdschrift tot uiting komen. Kijk eens aan, dat leek een aardig idee. Kon ik niet eens een goed atheïstisch gedicht schrijven? Want dat het een atheïstisch tijdschrift moest worden stond vast. Zoiets was er nog niet geweest in dit land, dat hij overigens net als zijn geboortestadgenoot Slauerhoff vervloekte (hij ried mij ook steeds aan te emigreren naar het zuiden, anders werd het nooit iets met mij). Ik deed mijn best. Geef mij een deadline en ik schrijf, bij goede gezondheid. Waling was lyrisch over mijn epos *Lijn 5.* Het zou zeker het mooiste en opvallendste uit het tijdschrift worden.
Het werd herfst, ik hoorde niets meer van hem. Hij bleek verhuisd naar de spannendste actieomgeving die Amsterdam in die dagen te bieden had: de Nieuwmarkt. Daar zocht ik hem op, het was voor de grote ontruimingen. Hoe ging het met het tijdschrift? Goed, goed, dat zou zeker een succes worden, maar waren niet al die voorbereidingen rond dat blad eigenlijk theater geweest? We zouden een theatergezelschap oprichten waar de wereld nog meer van zou opkijken dan ze toch al van het literair tijdschrift zou doen. Kon ik niet een toneelstuk schrijven?

Ach, geef mij een deadline... Het werd een in vrolijke samenspraak in diverse hoofdstedelijke tapperijen verder bijgeschaafd stuk voor het revolutionairste theatergezelschap dat dit verdomde land ooit te zien zou krijgen. Het was een melancholiek statisch verhaal dat mijn persoonlijke inlevingsvermogen in de 'ik' van *Aan Betsij* weerspiegelde. Ik heb er een repetitie van gezien. Ik weet nu dat het zinloos was om boos te worden en dat het hoe dan ook onverstandig was de auteur getuige te laten zijn van de regie-opvattingen van de leider van het theatergezelschap - Waling dus.

*vervolg op pag. 30*

# DE ONBEKENDE REVOLUTIE

## Jaap van der Laan

*Ik heb wel even moeten nadenken welk boek het nu was dat mijn politieke ideeën het meest gevormd heeft. Ik las in eerste instantie natuurlijk de heruitgaven van Anton Constandse bij Pamflet,* Grondslagen van het anarchisme *en* Anarchisme van de daad. *Interessant, maar geen boeken die het leven ademen. Ik aarzelde daarom tussen de herinneringen van Vera Figner* Nacht over Rusland *met haar ijzingwekkende beschrijving van eenzame opsluiting in de Peter Paul's vesting en* The unknown Revolution *van Voline met zijn verslag van de Russische Revolutie. Uit Figner's herinneringen begreep je enigszins hoe de activiste zich tot terroriste ontwikkelde en wat isolatiefolter voor iemand betekende. Voline's studie, een dikke pil van ruim 700 pagina's, gaf inzicht in de Russische Revolutie en in de rol van anarchisten en bolsjewisten daarin. Het is uiteindelijk toch Voline geweest die me het meest beïnvloed heeft.*

In het colofon van *The unknown revolution* melden de uitgevers Black & Red en Solidarity in het enigszins gezwollen proza van de ex-marxist: "Degenen die meewerkten aan de publicatie van dit boek zijn geen uitgevers die kapitaal investeren om te profiteren van de verkoop van een waar op de boekenmarkt en al evenmin loonarbeiders die een waar geproduceerd hebben om betaald te worden voor hun tijd." De inhoud van het boek heeft gelukkig niets met deze retoriek te maken. Een voordeel was dat het boek destijds in 1974 maar 18 gulden kostte.

De inleiding van Rudolf Rocker schetst het leven van Voline. Voline is het pseudoniem van Vsevolod Mikhailovich Eichenbaum (1882-1945). Hij schreef zijn overzicht van de Russische Revolutie in ballingschap in Frankrijk. Gedurende de gehele periode van de Russische revolutie vanaf 1917 was hij actief als propagandist en medewerker van het anarchistische dagblad Nabat (Alarm). Vanaf 1919 nam hij deel aan de strijd van het revolutionaire leger van Nestor Machno. Hij organiseerde de scholing in de Oekraïne. In 1920 werd hij door de bolsjewiki gearresteerd toen hij met tyfus ziek lag en gevangen gezet in Moskou. In 1921 werd in Moskou het congres van de Rode Vakverenigings Internationale gehouden. Hieraan namen ook vertegenwoordigers van verschillende anarchosyndicalistische vakverenigingen deel, bijvoorbeeld van de CNT uit Spanje en de CGT uit Frankrijk. Toen deze gedelegeerden contact legden met Russische kameraden, werd duidelijk dat de anarchisten die door de bolsjewiki gevangen gehouden werden in de beruchte Taganka-gevangenis in hongerstaking waren.

Er ontstond een groot schandaal tijdens het congres waardoor de bolsjewiki zich gedwongen zagen deze groep van zo'n twintig anarchisten, onder wie Voline, uit te wijzen. Voline dankt zijn leven aan deze solidariteitsactie. Duizenden andere, later gearresteerde anarchisten, zijn verdwenen in Lenins en Stalins Goelag. Voline belandde uiteindelijk in Berlijn. Het zijn de getuigenissen van deze vluchtelingen die duidelijk maakten hoe ernstig de vervolgingen van anarchisten in Rusland waren.

Voline vertaalde Arsjinoff's *De Machnobeweging* in het Duits. Deze vertaling vormt de basis van de Nederlandse uitgave van dit werk door de Boemerang uit 1935. Voline wordt hierin Wollin genoemd. Maar een Nederlandse vertaling van The unknown revolution bestaat helaas niet.

Een wat lange inleiding over de auteur. Dat komt omdat ik me in die tijd erg bezig hield met de tegenstellingen anarchisme-communisme en de gebeurtenissen in Rusland deze tegenstelling illustreren. Ze tonen de onderdrukking van de revolutionaire beweging van het volk zelf door de bolsjewiki. En Voline's levensverhaal zelf is weer een illustratie van deze tegenstellingen en hun gevolgen.

Voline's beschrijft de voorgeschiedenis van de revolutie tot 1905, waarin hij onder andere de aanslag op Alexander II door Narodya Volya (Volkswil) kritiseert. Ik had over deze aanslag al uitgebreid gelezen in de fascinerende herinneringen van Vera Figner, *Nacht over Rusland.*

Daarna beschrijft hij de revolutie van 1905 waaraan hij actief deelgenomen heeft en vervolgens die van 1917. Het tweede deel van zijn boek behandelt de tegenstellingen tussen de bolsjewistische en anarchistische opvattingen en hij illustreert dat aan de hand van twee voorbeelden, de opstand in Kroonstad 1921 en de anarchistische guerrilla van de Machnovitsja in de Oekraïne 1919-1921.

Wat mij zo fascineerde in deze dikke pil was de indruk van absolute eerlijkheid die Voline weet te wekken door zijn beschrijvingen van de gebeurtenissen. Terechte kritiek, zoals die op Narodya Volya naar aanleiding van de aanslag op tsaar Alexander II, pijnlijk nauwgezette beschrijvingen, zoals die van de Machnobeweging, weerleggingen van de laster tegen de Machnovitsja en logische betogen over de verschillen tussen bolsjewisten en anarchisten.

Een relaas van de weinig bekende guerrilla in de Oekraïne, hoe de bolsjewieken de kastanjes uit het vuur laten halen door de anarchisten. Het bondgenootschap van bolsjewisten en Machno tegen de Witte legers onder Wrangel en na de overwinning de vernietiging van de anarchistische guerrilla. En dan de onderdrukking van de opstand in Kroonstad door Trotski. Het was niet alleen Spanje waar de anarchisten een rol van betekenis gespeeld hebben. Voline's boek haalde me definitief over de anti-autoritaire streep.

---

POËZIE VAN HET SNIKKEN
*vervolg van pag. 28*

Een oordeel dat wordt ingegeven door de gesel van de mildheid die met de jaren heeft toegeslagen, en waarin alles wat ik van Waling geleerd heb besloten ligt - en dat is heel veel. Evenwel: op het explosief-revolutionaire, anarchistische effect van *De seksuele revolutie of: een toekomst voor Piet,* een stuk voor twee tuinkabouters, twee meisjes en een jongeman, wacht de lijdende, speciaal de Nederlandse, mensheid nog steeds.

Een verplichting aan de dichter van *Aan Betsij* die nog steeds niet ingelost is. Ik hoop dat ik verder niet hoef uit te leggen waarom *Snikken en grimlachjes* 'mijn boek' is.

# ONGEZONDE LECTUUR

## Thom Holterman

*Toen ik besloot rechten te gaan studeren, had ik al vele jaren actievoeren op verschillende 'fronten' van het antimilitarisme achter de rug. Ik had in de beginjaren zestig vanwege militaire dienstweigering vervangende dienst gedaan. Daarna hield ik mij actief bezig met onder meer het Rotterdamse provo. In de loop van die jaren had ik eveneens ruimschoots kennis genomen van de geschriften van klassieke anarchisten zoals Proudhon, Bakoenin, Kropotkin en Domela Nieuwenhuis. Menigeen van de mensen die ik binnen de kring van 'activisten' had leren kennen, vond het met mijn achtergrond maar een rare beslissing om na alle linkse strijd* rechten *te gaan studeren – immers, zo hoorde ik, het betrof een bij uitstek 'rechtse' studie. Maar ik dacht te weten waaraan ik begon...*

Zeker, ik kwam tijdens die studie veel tegen dat ik vanuit het anarchistische gedachtegoed opgepikt had om te bestrijden. Wat ik evenwel zelfs niet kon vermoeden, was dat er zeer gerespecteerde juristen hadden rondgelopen en in mijn studietijd (beginjaren zeventig) nog rondliepen, die het recht bekritiseerden zoals ik dat bij menig klassieke anarchist al had aangetroffen. Sommige van die juristen werden dan ook vanuit de eigen juristen-kring wel eens met een anarchisme-verwijt bestookt.

De tekst die wat dit aangaande een diepe indruk op mij maakte, was de brochure van de toenmalige Leidse hoogleraar H. Krabbe, getiteld *Ongezonde lectuur* (Groningen 1913). Wat was volgens deze hoogleraar staatsrecht ongezonde lectuur? De Grondwet! Het lezen ervan, het werken ermee, bedierf de kritische houding ten opzichte van wat als *recht* moest worden gezien.
Krabbe bestreed in algemene zin de idee dat de wet aan het recht vooraf ging en meer in het bijzonder het feit dat de grondwet voor de komende generaties zou kunnen vastleggen wat voor hen als 'recht' moest gelden. In een taalgebruik dat ons heden wat belegen voorkomt, luidt het: "Gij hebt geen *recht* de doorwerking van het rechtsbewustzijn eener meerderheid te belemmeren. Gij doet dat op grove schaal als gij in stand houdt een voorschrift, dat een versterkte meerderheid en een ontbinding der Staten-Generaal beveelt, om te komen tot wijziging van uw grondwet. (..) Ik zeg, dat gij daartoe niet hebt het recht. Hemel en aarde kunt gij doorzoeken, maar dàt recht vindt gij nooit."
Wat mij vervolgens trof in die tekst is wat ik later zelf heb verwerkt in wat ik 'argumentatieve willekeur' ben gaan noemen. Het gaat hier over het idee dat men voor het bereiken van een conclusie de argumentatie smeedt aan de hand van het manipuleren van begrippen en begripsinhouden. Welhaast een eeuw voor het uitkomen van mijn boek over dat onderwerp, wordt daar door Krabbe op de volgende intrigerende wijze op gewezen. Omdat het recht waarover ik hem hierboven al aan het woord liet, niet te vinden is, wordt naar zijn zeggen een constructief betoog opgezet, "waarmede gij begrippen formeert welke ter rechtvaardiging van

het bestaande productief kunnen worden gemaakt. ( - ) gij hebt de gansche rechtsordening omgezet in een 'alphabet' van begrippen en daarin, in dit levenlooze uitgegraven Pompeji, voelt gij u thans thuis."
Ik zou nog veel meer zinnen en zinsneden kunnen citeren. En ik ervaar weer de begeestering die ik voelde toen ik als student rechten en anarchist deze tekst voor het eerst las. Het was een merkwaardige gewaarwording voor me om juist bij een Leids hoogleraar staatsrecht een aanval op een verschijnsel te lezen, dat ik me had voorgenomen te gaan bestrijden. Ik was verbouwereerd over zo'n *interne* kritische zin.
Bij het schrijven van mijn proefschrift (midden jaren tachtig) heb ik Krabbe - en met hem een aantal andere kritische juristen - als teamgenoot in de geest ingelijfd.



# NAAR DE LETTER

## Weia Reinboud

*Een boek bestaat uit hoofdstukken, hoofdstukken bestaan uit alinea's, alinea's uit zinnen, zinnen uit woorden, woorden uit letters. Het komt voor, althans dat heb ik horen vertellen, dat mensen door een bepaald boek helemaal gegrepen worden, dat ze het verslinden, dat ze door elke bladzij gestimuleerd worden om dingen opnieuw te overdenken. Maar mij is dit nooit gebeurd. Ik ben hooguit door een zin of alinea zeer gestimuleerd.*

Nu moet ik wel een onderscheid maken tussen vragen en antwoorden. Antwoorden die me helemaal bevallen kom ik bijna nooit tegen, maar wel heb ik erg veel vragen uit boeken opgediept. Waar is deze schrijver (v/m, maar nog steeds schandalig vaak m) precies naar aan het zoeken, wat is exact de vraag waarom het draait, waarom nou net deze vraag en niet een ietsje andere, in hoeverre wordt de vraag door de context bepaald, zou in anarchistische context de vraag niet een beetje of heel erg anders zijn? Op die manier naar schrijfsels kijkend zijn heel veel boeken interessant of zelfs stimulerend. Zelfs bij de 'vijand' kan je vragen tegenkomen die de moeite van het overdenken waard zijn. Waar je dan natuurlijk een diametraal ander antwoord op vindt dan de betreffende schrijver.
En dan de 'vrienden'. Ik moet bekennen dat ik schrijfsels uit het eigen kamp vaak maar matig waardeer. De vragen waar ze mee bezig zijn ken ik al en veelal vind ik dat die vragen niet voldoende behandeld worden. De filosofische kant wordt vaak vergeten, abstractie wordt geschuwd, utopistische consequenties lijken er niet toe te doen, de precisie ontbreekt bij het onderscheid maken tussen anarchistische en andere linkse facetten van een kwestie. Te mager, te tijdgebonden. Onhoudbare generalisaties, essentialistisch woordgebruik. Of er zit weinig eigen mening in, het blijft bij 'tegen, tegen, tegen' roepen, buitengewoon oninteressant en bovendien qua vorm sterk gelijkend op het gebrul ter rechterzijde.
Voor de grote uitzondering op dit alles ga ik terug naar 1978-79. Ik zat in een of andere wachtkamer. Tandarts? Sociale dienst? Om te lezen had ik *Feminist 1* uit 1977 meegenomen, een uitgave van 'De Bonte Was', tussen brochure en tijdschrift in. Ik was nogal pril als feministe en begon er een beetje verlegen in te lezen, maar alras brak een brede glimlach door. Want daar werden enkele lijnen doorgetrokken waarvan ik het eerste stukje al begrepen had, maar de rest zeker niet.
Ik heb het even uit de kast gehaald. Het blad blijkt vol strepen te staan. Paarse en rode – gebruikte ik in die tijd verschillende kleuren voor meer feministische en meer economische zaken?? "Zolang er nog vrouwen zijn die niet vrij zijn, is er geen vrijheid." Hé, gelijkenis met Bakoenin. "De onderdrukking van je zuster is ook jouw onderdrukking." Wereldwijde solidariteit sprak me ook toen al aan. "Zand in de machine! Lach de mannen uit!" Ja, hier viel de verlegenheid totaal van me af. Ik schoot in de lach en heb de mannen nooit meer echt serieus genomen.

Van een discussie een vechtpartij maken? Haha, ik heb wel wat beters te doen. Een regering met voornamelijk mannen? Ik kom niet meer bij. Een oorlog? Heel onprettig dat er zoveel 'collateral damage' is maar eigenlijk is het niet meer dan een randdebielenachterbuurtmannetjesputtersfestijn. Bouwfraude? Had je dan anders verwacht van die gestropdaste driedeliggepakte ventjes? Lach erom, zodra ze zich niet als mens maar als man gaan opstellen.
Er staat natuurlijk een hoop gedateerds in het blad, maar dat neemt niet weg dat ik het koester als een stukje drukwerk dat me zeer gestimuleerd heeft. Hier werd ik toch op het verkeerde been gezet. Of op het goede, zo kun je het ook bekijken. Ik was al radicaal op allerlei gebied, maar hier bleek ik nogal blanco. En ik liet me graag die nieuwe gebieden inlokken door een paar rake zinnetjes.
Hoorngeschal! Er is namelijk toch één boek waarvan ik iedere keer weer ondersteboven ben, maar bij dat boek gaat het volstrekt niet om de inhoud. Ik vermoed dat ik van de inhoud zelfs zou moeten braken, maar gelukkig is het in het latijn geschreven. Het gaat mij om de letters. De bladspiegel. De leesbaarheid, de pracht. Het is gedrukt in 1470, het is het allereerste gedrukte boek waarvan de letters ons nog steeds volkomen bekend voorkomen, en tevens is het het allerleesbaarste boek van altijd. Volgens mij dan. Heel merkwaardig dat het eerste moderne boek meteen de top van het moderne boekmaken heeft kunnen zijn.
In een themanummer over boeken mag de drukkunst zelf eigenlijk niet ontbreken. In 1470 is die kunst nog gloednieuw. Een jaar of vijftien eerder heeft Guthenberg het eerste met losse letters gezette boek gedrukt, een bijbel natuurlijk, ook om te braken. Maar qua techniek is het een hoogstandje, de zwarting van de druk bijvoorbeeld is later nooit meer geëvenaard. Direct na Guthenberg zakt het niveau; degenen die de techniek kopieerden wisten het peil van handgeschreven boeken niet te benaderen, zoals Guthenberg dat wel had gekund.
Totdat in 1470 Jenson verschijnt. Er zijn dan al wat boeken gedrukt met ongeveer humanistische letters, maar er zit altijd nog wat gotiek in. Bij Jenson is dat plots weg. Zijn eersteling, de 'Eusebio', is helemaal modern – al zal niemand toen bevroed hebben dat op dat moment de ontwikkeling van de moderne typografie tegelijk begon en eindigde. Jenson kon overigens niet zwart drukken, het is heel donkergrijs. Het kan zijn dat hij dat bewust deed, dat hij het mooier vond dan diepzwart. In ieder geval vind ik het mooier, ik zou erg graag hebben dat onze fotokopieerder die kleur kon maken. Trouwens, een exemplaar van dit boek ligt in het Haagse Museum Meermanno. Gaat dat zelf zien.

'Maar dit heeft niets met anarchisme te maken!' Als je anarchisme als een sociale theorie ziet niet, maar ik zie anarchisme als een utopistische theorie. In de utopie zal alles alles alles door anarchisten gedaan worden. Dus ook fietsen maken, kennistheorie ontwikkelen, kiezen trekken en ethiek bedenken. En degenen die drukletters ontwerpen zullen niet om Jenson heen kunnen.

# HOERA, MENSEN ZIJN MISPUNTEN

## Natasha Gerson

*Er zijn veel prachtige, inspirerende, vormende boeken. Boeken die je in je jeugd leest en die je bijblijven, boeken die je binnenleiden in werelden die je (nog) niet kent, die je een ander gezichtspunt verschaffen. Waarom hebben zoveel van die boeken oorlog als onderwerp? Omdat oorlog blijkbaar de werkelijke kern van de menselijke ziel blootlegt?* Lingua Tertii Imperii-, De Taal van het Derde Rijk* *van Victor Klemperer is misschien wel het belangwekkendste boek dat ik ken. Minutieus, tot in het duisterste donker van de kampen hield de linguïst Klemperer zijn observaties over het taalgebruik - en de invloed daarvan - van de onderdrukkers en moordenaars bij, van de inval in Polen ('*Die Polen sind im Vorfeld zurückgeschossen'*) tot de laatste pogingen de vorderingen van de geallieerden te ontkennen.*

Waarom? "Wanneer in de toekomst individuen, die weinig meer gemeen hebben dan slechts hun afkomst of gedeelde politieke opinie, ineens door middel van de aangewende taal tot solide groepen gemaakt worden, en die groepen vervolgens weer in enkelvoud worden aangeduid, en zij daarbij een collectieve psychologie wordt toegeschreven: 'De Jood zal...', 'De Socialist denkt...' ofwel ze geanonimiseerd worden tot 'deze lieden', dan wordt het weer tijd om heel erg op te passen....", zei hij in 1947. In een tijd waarin zeer uiteenlopende mensen weer gecollectiviseerd worden tot een eenduidig 'de Moslim' dan wel 'de Allochtoon' heeft Klemperer's waarschuwing - die hem overleefde - niets aan belang ingeboet.

Maar *De Taal van het Derde Rijk* is non-fictie, wetenschap. Je kunt er van harte mee instemmen, wijzen op het belang van een dergelijke studie, er uit citeren. Maar waarom het van zo'n invloed op jezelf, persoonlijk is, dat wordt moeilijker weer te geven. Bovendien was ik vanuit mijn opvoeding, door mijn opmerkzame ouders en grootouders, al lang voor ik het werk van Klemperer las, van dergelijke taalwendingen bewust gemaakt. Ontroeren, verkwikken, amuseren behàlve informeren, néé, dat doet Klemperer niet. En er zijn, zoals gezegd, zoveel boeken die dat wèl doen.

Wie wil lachen, maar ook voorgoed doordrongen wil worden van de absurditeit van het militarisme, van het voeren van oorlog, leze Jaroslavs Haseks *De Lotgevallen van de Brave Soldaat Svejk** over een Tjechische sjacheraar en hondenvanger die, ten tijde van de Eerste Wereldoorlog, bij het Oostenrijkse leger wordt ingelijfd. Svejk is de ideale soldaat: Hij neemt alles aan en is altijd ernstig en dociel: 'Melde gehorsamt' is zijn lijfspreuk. Gedurende de 765 pagina's van het boek wordt de lezer niet éénmaal deelgenoot gemaakt van het innerlijk leven van Svejk, wat er werkelijk in hem omgaat. Niet één keer staat er 'Svejk dacht', want, zo verklaarde Hasek, soldaten horen niet te denken, dus deed zijn brave Svejk dat ook niet.

Waar Svejk zèlf zegt: 'Ik dacht', is dit altijd overdrachtelijk, zelden aannemelijk dat dit zijn werkelijke innerlijk weergeeft. Maar Svejk zet, door de hem op-

gedragen orders zo exact, letterlijk mogelijk uit te voeren, zijn hele omgeving consequent op zijn kop. Het hele boek is één lange stiptheidsactie van Svejk versus de militaire autoriteit, die zijn superieuren met zijn platte logica constant wijst op hun inconsequenties en onredelijkheid, en ze aldus tot waanzin drijft, en de situatie aldus naar zijn hand zet. Hoewel Haseks Svejk zelf nagenoeg vergeten is, reïncarneerde hij als Radar in M*A*S*H (die met zijn gedrongen uiterlijk, quasi-argeloze blik en enkele terugkerende trucs, een regelrecht plagiaat van de Tsjech was) en vormde hij volgens auteur de Funìeres zelf de inspiratiebron voor de hoofdpersoon Captain Corelli van het onlangs zo zouteloos verfilmde boek *Captain Corellis Mandoline*. Alzo, volgens de Funìeres, de natuurlijke realiteit van het leger contra de idee van de gemotiveerde held-soldaat voor eeuwig personifiërend, en in de literatuur continuerend. En natuurlijk is dit karakter veel ouder. Rebbe Jankele, de mythologische jiddische volksheld, nu eens grenzend aan de imbeciliteit, nu eens briljant in zijn naïeve luciditeit, is geen soldaat maar een voorganger. Zoals ook zijn Perzische evenknie Mullah Nasruddin - (en naar verluid na de Koran de meest gelezen verhalen onder de mujeheddien - althans diegenen die kùnnen lezen). De rebbe van weleer, temidden van pogroms en revolutie, was ook een soldaat. Zo ook de mullah onder de willekeur van Khan's en Sjah's. En was niet Sjevk constant aan de aalmoezenier toegevoegd en was Radar niet onderdeel van de postmoderne evenknie daarvan, het veldhospitaal? Een stukje eigenzinnigheid vermomd als hypertrouw, luciditeit in de waanzin van het gevecht, dat levert blijkbaar het beste proza op, de oorlog de metafoor van het groepsdenken, de hoofdpersoon de verbeelding van de kracht van het uiteindelijk zegevierende individu.

*De Lotgevallen van de Brave Soldaat Svejk* ontbeert een slot. Het manuscript brak af toen de schrijver op veertigjarige leeftijd overleed.

Wat, behalve intens plezier, kan een komische roman zonder einde uit 1923 ons verschaffen, méér dan het linguïstisch werk van Klemperer? In feite had hij dezelfde boodschap. In een tijd waarin sommige zaken tot op het bot moeten worden geanalyseerd en andere voor altijd taboe lijken te moeten blijven, tot deze maatschappelijke onbalans ons weer in een nieuwe oorlog zal storten, vooral dit: de vanzelfsprekendheid waarmee 'la condition humaine', haar natuur, behandeld wordt. Het boek van Hasek is geheel bevolkt door querulanten, idioten, fanatici, oplichters, verraders, opscheppers en angsthazen. Werkelijk helemaal niemand deugt. Maar in Hasek's wereld is dat niet meer dan een simpel gegeven van de wereld, de mensheid, een uitgemaakte en aangenomen zaak.

Hasek werd in het overspannen postholocaustklimaat tijdelijk verguist, uitgemaakt voor antisemiet, alleen omdat zijn joden net zo erg waren als de rest van zijn karakters, Duitsers Oostenrijkers, Tsjechen, Slovenen, Hongaren, enzovoorts. Inderdaad op de hen klassiek toegeschreven wijze slecht: sluw, berekenend, achterbaks, slaatjes slaand uit andermans en zelfs hun eigen ellende. Maar Hasek verbond er geen consequenties aan, zijn mispunten werden met zon liefde en enthousiasme vereeuwigd, dat de beschuldiging van haat

*vervolg op pag. 38*

# HET ANTI-KAPITAAL

## Francisco Carrasquer

*Om de waarheid te zeggen, moet ik wel iets zeer tegenstrijdigs bekennen. Het boek dat de mogelijkheid bood om mij aan het denken te zetten over het libertaire perspectief was het overbekende* Das Kapital *van Karl Marx, de bijbel van het communisme, het boek dat de leer van het revolutionair autoritarisme in zich draagt. Het verdedigt en staat voor de dictatuur van het proletariaat, het principe dat het meest tegengesteld is aan wat wij anarchisme noemen of de libertaire beweging in het algemeen. Laten we eens bekijken hoe dit paradoxale proces verliep dat een doctrinair boek me helpt te denken tot precies het tegenovergestelde van wat het voorstelt.*

Welnu, destijds in het jaar 1934 gingen mijn zus Presen en ik, wij waren toen 16 en 19 jaar, op bezoek bij onze broer José, die als onderwijzer op een openbare school werkte in een bergdorp in de Pyreneeën.

Het was in de paasvakantie. We zouden een paar weken bij José logeren en een hele week lang was er geen school. We gingen wat uitstapjes maken en nadat we het meest interessante in de omgeving van het dorp Aguilar hadden gezien, hadden we tijd over om samen dingen te doen en om ons te vermaken en, omdat José heel praktisch was, om dus het nuttige met het aangename te verenigen. Na het ontbijt op de derde dag van ons verblijf in Aguilar zei hij tegen ons: "Ik ben een boek aan het lezen en ik zou het leuk vinden als we dit alledrie lezen en op ieder hoofdstuk onze reactie geven. Het gaat hier over het wereldberoemde boek *Het Kapitaal* van Karl Marx. Ik hoop dat dit ons goed van dienst kan zijn."

Presen en ik verstijfden. Het was zo iets onverwachts dat we niet wisten of we het serieus of als een grapje moesten opvatten, want van José kon je bovendien voor hetzelfde geld verwachten dat hij de draak met iets stak of dat hij iets uiterst serieus nam. Hij praatte soms alsof hij het serieus meende, maar dat had je dan gedacht! Dat kan je net geloven! Maar dit initiatief van José verbaasde ons temeer, omdat we al wisten dat hij het volkomen eens was met de ideeën van Félix. Die was onze oudste broer en hij had het anarchisme in ons gezin geïntroduceerd, nadat hij in Barcelona had gewoond en erover gesproken had met de broer van onze stiefmoeder, Féipe Alaiz, die de beste schrijver was van de hele libertaire beweging.

In Barcelona had onze broer Félix ook meegedaan aan de staking van de CNT van bakkers en banketbakkers. Dat was de sector waarin hij toen werkzaam was, omdat hij een bakkerszaak zou gaan beheren die onze vader in het dorp voor hem in ons huis had laten bouwen.

Met andere woorden, José had in die tijd al een aardige anarchistische culturele bagage en daarom verbaasde ons het beroep dat hij deed op Marx, om ons iets te leren wat precies het tegenovergestelde was van het marxistische onderwijs dat hij voorstond.

Maar deze ervaring was voor mij een van de meest vruchtbare, omdat we aan

de ene kant de economische wetenschap leerden kennen die in alles duidelijk de perversiteit en het absurde van het kapitalisme aantoonde, terwijl we aan de andere kant Marx corrigeerden met de autoritaire oplossingen die eigen zijn aan een denker die het niet kan stellen zonder de Staat, als grote machinerie die het voortbestaan moet garanderen en het leven van de maatschappij beschermen, waarvoor hij verantwoordelijk dient te zijn.

We maakten alle drie onze aantekeningen bij alle hoofdstukken en toen we klaar waren, hebben we voor de grap gezworen dat we ooit op zekere dag *Het Anti-Kapitaal* zouden schrijven. We hebben ons hieraan gehouden, niet in de vorm van een boek, maar wel in een tiental artikelen en in een paar essays, waarvan ik alleen het voor mij meest waardevolle noem omdat ik geloof dat het een nieuw idee voortbrengt over het vormen van een geordende en vrije maatschappij (dankzij een orde van substructuren – de onderbouw – die de vrijheid van de superstructuren – de bovenbouw – garandeert). Dit essay draagt de titel *El grito commun. De los automitismos a la libertad*, 'De schreeuw van het gezond verstand. Van de automatismes naar de vrijheid' (Uitgeverij Libertarias/Prodhuffi, Madrid 1994).

*(Vertaling: Hanneke Willemse)*

---

MISPUNTEN

*vervolg van pag. 36*

een miskenning was van zijn portee: waar werkelijke goedheid niet bestaat, er ook niemand inferieur of superieur kan zijn. Hasek was een misantroop van de allervrolijkste soort.

Wat hebben anarchisten hieraan? Hen wordt altijd naïviteit verweten, aanhangers van een leer die onterecht uitgaat van de goedheid van de mens. Vreemd genoeg hoeft dit wat het anarchisme betreft helemaal niet zo te zijn. Je kunt er alle kanten mee op. De meeste religies en sociale systemen doen waar het anarchisme van beschuldigd wordt. De communisten gaan er van uit dat de mens solidair wil zijn in zijn diepste wezen, het kapitalisme dat uiteindelijk een ongespecificeerde moraal nivellerend werkt op de zucht naar gewin. De religies gaan uit van de mens als evenbeeld van God.

In alle systemen en filosofieën is de enige wijze om de mensen in het gareel van dit ideaal te houden, het straffen, en straf brengt per definitie willekeur en ongelijkheid met zich mee. Wanneer wij simpelweg accepteren hoe de mensen zijn, slechts verenigd in hun waanzin en onhebbelijkheid, dat wij dit voor lief nemen en dus ophouden elkaar groepsgewijs te jij-bakken en te beschuldigen, dan kunnen we opschieten en vindt uiteindelijk ieder zijn plaats in unieke functionaliteit. Juist in het anarchisme komt de Hasek-visie op de mensheid van pas, als argument. Goedheid komt maar in één smaak, en die smaak is flauw. Perfiditeit, daarentegen, kent eindeloze varianten, schakeringen, geuren. We kunnen daar, net als Svejk, ons voordeel mee doen.

** LTI- De Taal van het Derde Rijk - Uitgeverij Atlas, Amsterdam/Antwerpen.*
*De Lotgevallen van de Brave Soldaat Svejk- Areopagus (ECI), Vianen.*

# DE WARENWETTEN

## Ton Geurtsen

*Thuis waren er geen boeken en aanvankelijk was ik dan ook geen lezer. Maar toen op school de tijd van de verplichte boekenlijsten aanbrak, moest ik wel. W. F. Hermans was de eerste schrijver door wie ik gegrepen werd en zijn zwartgallige kijk op de mens bleef niet zonder invloed. Er was wel een verschil. Met het ontluiken van mijn politieke interesse, zo rond mijn zeventiende, groeide ook het besef dat een betere maatschappij mogelijk was. Want ik begreep niet waarom er onrecht was en eigenlijk begrijp ik dat nog steeds niet. Optimist ben ik er overigens nooit van geworden: zo veel jaren later schijnt me de wereld nog even hels als toen.*

Doordat ik politicologie ging studeren, raakte ik in een trance van verwondering en leergierigheid die lang heeft aangehouden. Politieke analyses slorpten me zo op, dat er lange tijd geen 'fictie' meer aan te pas zou komen. Enkele jaren bewoonde ik een studentenkamer, die me veel eenzaamheid bracht maar waarbij boeken troost konden bieden. Het was halverwege de jaren zeventig, toen vrijwel elke kritische student sociale wetenschappen het marxisme onontbeerlijk vond voor gedegen maatschappijanalyses. Voor een door CPN-kader gedomineerde studentenbeweging die de 'rechtse' studie-inhoud te vuur en te zwaard bestreed, was 'de' leer leidraad en leverde 'de' krant de opvattingen.
Ik herinner me wel een medestudent die zich bij elke discussie op college geërgerd afvroeg waarom er nooit werd gesproken over anarchisme. Maar van anarchisme wist ik niets af, ook al was ik intussen lid van de PSP die daar altijd wat trekken van had.
Terwijl dit stuk voor een deel al geschreven was, zag ik in deze AS de bijdrage van Francisco Carrasquer over de invloed van *Het Kapitaal* op zijn libertaire opvattingen. Hij meent dat het, naast een leerzame economische analyse, ook een te bestrijden politieke visie bevat. Ik heb dat vaker gehoord, maar nooit begrepen. Het Kapitaal heeft helemaal geen politieke visie en voor Marx' denkbeelden hierover moet dan ook uitgeweken worden naar zijn actuele politieke geschriften uit die tijd. Leninisten meenden dat je daar tot wel honderd jaar later nog de politieke strijd op kon voeren, maar ik heb nooit iets in de 'oude' marxistische strategieën van centralisme en verovering van de staatsmacht gezien. Binnen de PSP behoorde ik tot een stroming die door de GroenLinksers avant-la-lettre als 'anarchistisch' werd aangeduid, vooral omdat deze richting niets zag in gouvernementalisme. Dat standpunt heb ik nog altijd omdat linkse politiek zo ongeveer eindigt waar de staat begint. En toch: de analyses van Karl Marx vond ik een betere uitgangsbasis om de wereld te verklaren dan welk anarchistisch geschrift dan ook. Het was vooral de systematiek van de analyse die me raakte, het verschaffen van inzicht door feiten en logica.
Tegenwoordig leven we in een wereld waarin nog maar weinig mensen de tijd en/of belangstelling hebben tot iets anders dan het consumeren van een oneindige stroom aan fragmentarische informatie. Op de een of andere manier ben ik daar ook het slachtoffer van geworden. Ik neem van alles tot me, maar boeken met zware analyses horen daar

niet meer bij. Juist dan ervaar je echter dat het verslinden van boeken - en het zelf schrijven ervan - niet voor niets is geweest en een blijvend denkkader vormt. Maar toch blijft de verwondering ooit tot vrijwillige studie van zwaar werk in staat te zijn geweest - vele jaren lang.

De eerste ervaring daarmee speelde zich af op die genoemde studentenkamer en op die van twee vrienden. We moesten de bronnen van het marxisme zelf maar eens gaan lezen, vonden we. Eerst wat inleidingen, toen het *Communistisch Manifest*, vervolgens wat kentheoretische, economische en filosofische beschouwingen om ons dan eindelijk aan het huzarenstuk te wagen: Het Kapitaal. Althans het eerste deel daarvan, want dat was tenminste in het Nederlands vertaald. Week na week, hoofdstuk voor hoofdstuk lazen we alles, zochten achtergronden erbij, maakten er samenvattingen van en spraken het uitvoerig door.

Marxist kon ik nooit worden; daarvoor stond er ook teveel in dat twijfels opriep. De brilliantie van de analyse maakte dit denken echter onweerstaanbaar en dat is nooit werkelijk verdwenen. Het is dan ook begrijpelijk dat Het Kapitaal voor velen een bijbel werd - ook al hadden niet weinigen de inhoud alleen van horen-zeggen. Het boek is meeslepend en in een begaafde stijl geschreven. Het is bovenal inhoudelijk een rijk boek en daar kom je alleen maar achter als je er ruimschoots de tijd voor neemt. Veel later hoorde ik dat wijlen de theoloog Arend van Leeuwen de gewoonte had om het boek letterlijk zin voor zin met zijn studenten te analyseren. Zo'n werk neem je immers niet even een beetje door voor het slapen gaan.

Het Kapitaal vervluchtigt niet doordat je al snel weer een boekje tegenkomt waarin het beter of actueler te lezen valt. Nee, het staat als een huis - ook anderhalve eeuw later nog. De filosoof Whitehead merkte eens gechargeerd over het denken van Plato op dat de westerse filosofie niet meer is dan 'voetnoten' bij deze denker. Dit gevoel bekruipt me ook wel eens als een hedendaags publicist met een 'kapitalisme-analyse' komt. Dat is al eens eerder geschreven, denk ik dan.

De historicus Lipschits vertaalde Marx' openingszin van Het Kapitaal als volgt: *"De rijkdom van de maatschappijen, waarin de kapitalistische productiewijze heerst, heeft de vorm van een kolossale opeenhoping van waren."* Deze zin uit te leggen is hetzelfde als het hele boek uit te leggen en dat moet ik hier dus maar niet proberen. Maar het is wel de zin die voor mij de meest krachtige samenvatting van de huidige wereld is. Het cruciale begrip is de waar, waaraan de eerste tientallen pagina's gewijd zijn. Een grondige analyse, gelardeerd met veel historisch materiaal, volgt. Het beeld wordt opgeroepen van een nieuwe wereld die pas in onze tijd tot volgroeiing zou komen, maar waarvan Karl Marx de contouren schetste. De verwording van vrijwel alles tot winstgevend handelsartikel is niet meer, zoals toentertijd, voornamelijk beperkt tot goederen en diensten. Nu zijn het ook onze emoties, onze organen, ons lichaam, ons communicatievermogen, onze genen die aan warenwetten zijn onderworpen.

Het Kapitaal reikte me het eerste handvat om deze grote menselijke vervreemding te leren begrijpen. Maar aan marxistische politiek ben ik nooit gaan doen.

# WEG MET UBU

## Homme Wedman

*Inspirerende lectuur die me in libertaire zin heeft beïnvloed? Die van theoretici in ieder geval niet, of het zou Karl Marx moeten zijn. Als pedante zestienjarige schreef ik kritische opmerkingen in de marge van het* Communistisch Manifest. *De autoritaire leiding van de Socialistische Jeugd (SJ), een ongebonden club waar ik toen bij hoorde, deed een duit in het zakje en de Amsterdamse politie liet me het ware gezicht en de harde hand van de staat zien tijdens de NATO-taptoe. Wat ik daarna aan politiek leesvoer verorberde was vooral een bevestiging van wat ik lijfelijk al wist. Natuurlijk stond - en staat - het chique als je Bakoenin en Kropotkin kon citeren, maar het lezen van teksten was toch minder belangrijk dan het gevoel in een traditie te staan als je bijvoorbeeld het CNT-refrein* Alta la bandera revoluçionara *met velen zong.*

Meer dan de politieke teksten zijn me uit de jaren zestig van de vorige eeuw de verhalen van Alfonse Allais (1855-1905) en de toneelstukken van Alfred Jarry (1873-1907) bijgebleven. Met het surrealisme kwam in de Franse en in onze vaderlandse oudewijvenzomer van de anarchie de aandacht terug voor de libertair getinte literaire bohème rond 1900 in Parijs, waarin ook kunstenaars en journalisten als Kees van Dongen, Alexander Cohen en Christiaan Cornelissen zich bewogen. Eigenlijk waren de jaren zestig een soort heropvoering van de aantrekkelijker periode van zeventig jaren ervoor. Het waren de jaren van de vele herdrukken, waarin wij anarchisten altijd goed geweest zijn. Wat blijft er in 2003 over van auteurs als Allais en Jarry bij herlezing van hun herdrukte en heropgevoerde werk van veertig jaar geleden?

Alfred Jarry is de schepper van de figuur Père Ubu, een dikke, laffe vuilbekkende immorele schurk die zich al praatjesmakend door het leven slaat. In *Ubu Cocu* stort hij zelfs eigenhandig zijn geweten in de beerput. Natuurlijk was het in de jaren zestig bevrijdend om op het toneel de spot te horen drijven met alle conventies. Het stuk begint in de mooie vertaling van Dolf Verspoor met de kreet 'Potverproep' voor het Franse 'Merdre', het woord dat goed was voor minutenlange consternatie in de zaal. Natuurlijk was het leuk iemand te horen die eindelijk eens zei wat i dacht en deed wat i zei, zonder dat i zich overigens ooit aan een belofte hield. Geef baas Ubu een afslankkuur, steek hem in een krijtstreeppak en hij kan zo de hedendaagse politiek in.

En Alfonse Allais dan, de satiricus, die op een postkantoor een velletje postzegels vroeg en daarna de middelste uitkoos? Die in zijn verhalen de door muizen en kikkers aangedreven krachtcentrale uitdacht? Die als commentaar op de mode van de wespentaille een huzaar ten tonele voerde die met zijn sabel controleerde of het echt was? Die als remedie tegen slachtoffers bij theaterbranden bedacht dat onder elke stoel een potje vaseline moest zitten zodat het publiek zich bij brandalarm snel kon uitkleden en insmeren, zodat men geen last meer had van opstoppingen bij de uitgang? Hij blijft amusant omdat

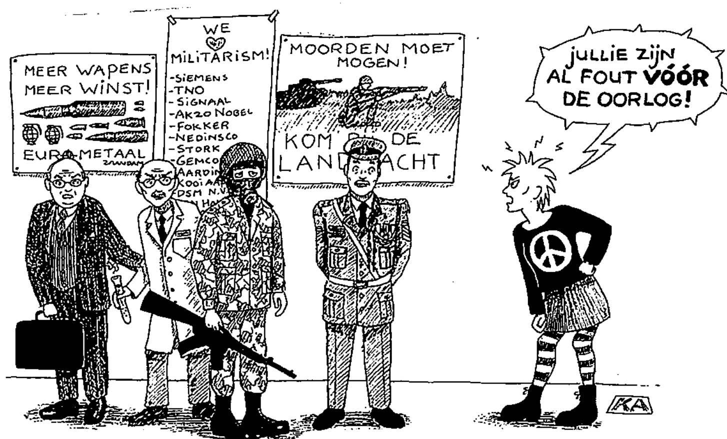
hij mededogen heeft met de menselijke zwakheid bij het beschrijven van de gekte om ons heen. Als eerbetoon aan Alfonse Allais daarom in zijn stijl een stukje over de oplossing voor een heikel hedendaags probleem.

*LIGHT-RAIL GALEI*

*Aan het begin de 21ste eeuw lijden we aan twee ernstige bewegingsproblemen: we bewegen het lichaam te weinig en we staan te vaak stil in de automobiel in de file. De boven ons gestelde autoriteiten falen als gewoonlijk het probleem op te lossen, niet alleen omdat zij boven ons gesteld zijn, maar ook omdat ze altijd maar één kwestie tegelijk kunnen bevatten. Dat noemen ze een dossier. Ze snappen niet dat voor de meeste mensen een fiets of een wagon van de Nederlandsche Stawegen onaantrekkelijker is dan een auto. Waar krijg je automobilisten wel naar toe? Ze bezoeken massaal sport& fitnessclubs, verspillen gigajoules aan energie en betalen daar fors voor. De volgende morgen zitten ze weer in de file en stoppen zich vol met gevulde koeken.*

*Op de oude spoorbaan van Dokkum naar Leeuwarden zagen wij hoe het anders kan. Daar gleed een driedekker soepel over het spoor. Bij elk dorp huppelden talloze mannen en vrouwen in fleurige trainingspakken, druk doende met de warming-up, de aktetas en de weekendtas met nette werkkleding naast zich. Ze drongen zich langs de bestuurder-conducteur (H.J.W. te W.) en betaalden hun kaartje. Dat was slechts het dubbele van het gewone bustarief, ze werden immers getraind en vervoerd, zo meldde ons de trotse uitvinder. Bovendien spaarde men de reiskosten naar de fitnessclub uit, zo merkte hij snedig op. Vervolgens begon de montere uitbater ritmisch op een grote trom te slaan. De forensenruggen kromden zich blij over de roeispaan van hun trimtoestel en als snel werd het tempo opgevoerd, daarbij geholpen door het reusachtige vliegwil dat de remenergie opgeslokt had.*

*Wat een prachtige aanblik: aan weerzijden van de galeitrein de rijen zwoegers, in drie lagen pal boven elkaar. Wat een geluid: het doffe dreunen van de trom en het 'heeh... hoooh' van al die trimmende reizigers. Wat een geur: waar vroeger diesel en benzine walmden, trok nu een wolkje van eerlijk zweet door het vlakke land. We voorspellen de ondernemer een gouden toekomst.*



# BRIEVEN UIT EEN DODENCEL

## Ernst Stern

*Een boek dat in 1951 om meer dan één reden diepe indruk op mij gemaakt heeft, is* Widerstand und Ergebung *(Verzet en overgave) van dominee en theoloog Dietrich Bonhoeffer. Zijn verzetswerk tegen de nazi's kostte hem het leven, in april 1945. Maar daarvóór zat hij lang en gerieflijk genoeg in de gevangenis om onder meer de brieven aan een vriend te schrijven, die in dit boek gebundeld zijn.*

In de afgelopen halve eeuw is er over het werk van Bonhoeffer veel geschreven, voornamelijk door en voor theologen. Wat hier volgt is dan ook geen boekbespreking, mede omdat voor lezers van *De AS* vooral libertaire aspecten ervan werkelijk interessant zijn.

In een brief van 3 augustus 1944 schetst hij zijn plan voor een nieuw boek waarin een "niet-religieuze interpretatie der bijbelse begrippen". Zo'n boek is bij mijn weten in al die jaren nog door geen van zijn honderden schrijvende vereerders geschreven (wel door anderen: Erich Fromm bijvoorbeeld). Mij echter leek dat project toen al uiterst zinvol, want het waren juist religieuze elementen in het christendom die mij tegenstonden. Welke elementen precies, daar had ik nog niet over nagedacht. Het zijn er vier, voorzover ik nu zie. Ze dringen zich als een virus in de gezonde, door eenvoud en hoop gekenmerkte geloofsovertuiging.

(1) Het gevaarlijkste van die elementen is de dubbelzinnigheid en het was daarvan dat Bonhoeffer reeds in zijn *Ethik* (eerder geschreven, later gepubliceerd) een kritische analyse had geleverd onder het trefwoord 'Zweiraumdenken', dat wil zeggen het altijd al bij voorbaat denken in twee aparte ruimten. Volgens hem vind je daarvan geen spoor in het (afgezien van Lucas geheel door joden geschreven) Nieuwe Testament; in het religieuze christendom daarentegen des te meer.

Heel wat onderzoekers hebben die dubbelheid in het religieuze denken en voelen gesignaleerd en er namen aan gegeven. Rudolf Otto het eerst (*Das Heilige*, 1917) en René Girard het duidelijkst: *La violence et le Sacré* (1972; Nederlandse vertaling: God en geweld). 'God' staat hier voor wonderbaarlijke groepsveiligheid, 'geweld' voor het middel daartoe, reeds in de primitiefste samenlevingen. Allerminst wonderbaarlijk is echter dat dit beveiligingsmiddel zijn slachtoffers nooit beveiligt...

Religie is bij Bonhoeffer identiek met (gewelddadig) heidendom, datgene wat in de bijbel bestreden wordt, zij het helaas niet consequent, niet in alle teksten. Religieus misbruik van bijbelteksten is dus mogelijk en gebruikelijk. Hetzelfde is het geval met krantenteksten. Het dubbelzinnige van religie is het verborgen geweld op de achtergrond ervan, dat in tijden van waanzin openlijk op de voorgrond treedt.

Een niet-religieuze uitleg van de bijbel komt dus in de eerste plaats neer op een pacifistische uitleg. Bij de diepe indruk die Bonhoeffers brieven op mij maakten, zat ook ergens de indruk dat hij pacifist moest zijn. Dat was hij inderdaad, zoals bleek uit latere publicaties:

reeds in 1934 had hij openlijk opgeroepen tot dienstweigering.
(2) Vervolgens betekent niet-religieus ook niet-autoritair. (Eigenlijk zit dit al in (1).) Bonhoeffer heeft nooit een spoor van onzekerheid of vrees vertoond in zijn vastbesloten verzet tegen de nazi-autoriteiten en de autoriteiten van zijn collaborerende kerk, noch enig teken van spijt toen hij eenmaal in de gevangenis zat. Zijn grote voorbeeld en inspirator was de mens Jezus en als hij 'Christus' zegt, dan bedoelt hij die mens, zo zegt hij uitdrukkelijk. Voor hem bestaat er geen andere god. Zijn geloof in Christus definieert hij als "er zijn voor anderen", te weten verdrukten, vervolgden, hulpelozen - in zijn situatie met name de joden. "Nur wer für die Juden schreit, darf auch gregorianisch singen." Zijn navolging van Christus was niet angstvallige imitatie, maar moedig, serieus, radicaal, creatief en alles op eigen verantwoording. Geen 'slavenmoraal' (Nietzsche). Daarom viel hij uit de toon in de gevestigde kerken.
Ja zeker, anti-autoritaire mensen kiezen hun voorbeeld, hun model. Zo niet, dan zijn ze niet anti-autoritair maar totaal gedesoriënteerd of ontworteld en hun heroriëntatie, als het zover komt, neemt al te vaak de vorm aan van massale onderwerping aan de eerste de beste tiran die zich meester maakt van de gewapende 'macht'. Voorbeelden daarvan te over, helaas.
(3) Voorts betekent niet-religieus: vrij van verplicht ritueel in de zin van cultus. Bonhoeffer schreef in bovengenoemde brief, "ontwerp voor een studie, hoofdstuk 2 sub d: Kultus (darüber später ausführlich, speziell über Kultus und 'Religion'!)." Daar is hij dus niet meer aan toe gekomen, maar het is niet moeilijk zich voor te stellen dat er van religieuze cultus bij hem niet veel heel bleef. Reeds het eerdere citaat over gregoriaans gezang spreekt boekdelen.
(4) Tenslotte betekent niet-religieus: zonder bekeringsijver. Het streven naar ledenaanwinst van, bijvoorbeeld, een toeristenbond laat ieders gedachten en geloof ongemoeid, maar de aandrift om anderen over te halen naar het eigen geloof is een typisch religieuze drang, zendingsdrang. Die getuigt van onzekerheid over het geloof en van gemis aan respect, zelfs van angst voor dat van de anderen. Bonhoeffer wist natuurlijk dat volgens het Nieuwe Testament Jezus de spot dreef met de zendingsdrang van zijn geloofsgenoten, de farizeeën, en dat het hoofdthema van Paulus was: "Er is geen onderscheid tussen jood en Griek." Zo schreef Bonhoeffer over christenen en 'heidenen', over gelovigen en ongelovigen, dat dit onderscheid ongeldig is. Allen komt dezelfde waardigheid toe, dezelfde rechten - gelijkheid, ongeacht religie of achtergrond.
Kortom: Bonhoeffer was een strijder voor de Rechten van de Mens. Zijn invloed op mij heeft er ongetwijfeld toe bijgedragen dat ik me meer en meer, de laatste twintig jaar uitsluitend, heb toegelegd op bevordering van de mensenrechtenbeweging. In die periode is de publieke belangstelling daarvoor in de hele wereld enorm gegroeid. Vandaar dat de schending van de mensenrechten door de meeste regeringen in de wereld zulke schaamteloze, brute vormen heeft aangenomen, dat het lijkt alsof het internationale recht al afgeschaft is. Maar zover zal het niet komen: het bewustzijn groeit sneller dan de onderdrukking.

# DE SOCIALISTEN

## Saskia Poldervaart

*Er zijn weinig boeken die mijn denken over 'het' socialisme zo diepgrijpend hebben beïnvloed dan de zes delen van de keurige, zeer gelovige, heer Quack (1834-1914).* Toen ik eind zeventiger jaren begon met mijn onderzoeksproject naar welke alternatieven er in de loop der tijden zijn bedacht voor het kerngezin/individuele huisvrouwschap, kreeg ik de tip om Quack eens te lezen. Het was de tijd dat het marxisme de dominante kritische theorie was en ik behoorde tot die feministen die probeerden feminisme en socialisme te verenigen. Quack kwam helemaal niet voor in het 'aanbevolen' socialistische lijstje van auteurs die je zeker gelezen moest hebben. Maar geen van de door mij bestudeerde socialisten (Marx, Engels, Bebel, Kropotkin, Proudhon, Bakoenin en vele anderen) heeft mij zo gegrepen als Quack.*

Als ik er nu over nadenk hoe dat komt, denk ik dat het belangrijkste is de, soms bijna navoelbare, pijn waarmee Quack het neerslaan van de bijzonder vele socialistische experimenten die in de loop van de westerse geschiedenis hebben plaatsgehad, beschrijft, ondanks zijn breedsprakige en hoogdravende schrijfwijze. En ook natuurlijk omdat hij geen termen hanteert als 'reformistisch', 'revisionistisch' etc. Het marxistische jargon over kapitaal en arbeid, en vooral wie wel en niet het 'goede' socialisme vertegenwoordigde, kwam me m'n neus uit en, naast de breedheid die Quack geeft aan het begrip socialisme, was ook zijn niet-veroordelende geschiedschrijving een verademing. Hoewel Quack niet bepaald feministisch genoemd kan worden, geeft hij met zijn beschrijvingen van de collectieve huishoudens in alternatieve gemeenschappen aan dat deze volgens hem tot de socialistische geschiedschrijving behoren.
Quack opent zijn inleiding van Deel I met: "De tijd is gekomen dat een nieuwe poging mag worden gewaagd om den ganschen stroom van het Socialisme in zijn dwalende en kronkelende loop stap voor stap na te gaan.. [waarbij wij U] .. tot de meest afwisselende natuurtoneelen en gezichtspunten [zullen] leiden." Afwisselend is zijn geschiedschrijving zeker, her en der gelardeerd met gedichten van de desbetreffende protesterende groepen en met uitstapjes naar vergelijkingen met zijn toenmalige tijd of naar andere theoretici (Marx, Proudhon, Stuart Mill en vele anderen).
In Deel I geeft Quack een beeld van de vele socialismes vóór de negentiende eeuw. Hij beschrijft Plato's 'Republiek' (de gelijkheid - ook der seksen - in de gemeenschap van de Wachters) en het Romeinse (landbouw)socialisme van de broers Gracchus. Hierna geeft hij een beeld van de sekte der Essenen (levend honderd jaar voor en ten tijde van Jezus): hoe zij leefden in gemeenschap der goederen, waardoor het onderscheid tussen rijken en armen was opgeheven; hun nadruk op 'kunsten des vredes' en afwijzing van handel en winkelnering; hun gemeenschappelijke maaltijden waarbij vlees werd afgewezen en het hanteren van dezelfde voorschriften aan vrouwen en mannen (p. 47-50).

Zelf woonde ik toen net in een woongroep en vond het buitengewoon inspirerend te lezen over zulke vroegere experimenten; behalve bij Kropotkin had ik hierover bij de andere beroemde socialistische theoretici nooit iets gelezen. Ook in de eerste Christen-gemeente werd het gemeenschappelijk leven op de voorgrond gezet. Quack vervolgt met het Middeleeuwse socialisme: de vele ketterse bewegingen van de twaalfde en begin dertiende eeuw en de boerenopstanden uit de dertiende eeuw "met hun openlijk communistische beginselen" (p. 73).

In het hiernavolgende hoofdstuk beschrijft hij de grote boerenoorlog uit 1525 (met als eisen onder meer: gemeenschap van wouden, wateren, weidevelden en het verlangen dat iedereen de broeder van zijn buurman moest kunnen zijn, p. 92), het 'verraad' van Luther die zich met de edelen tegen de boeren keerde, de poging van Thomas Munzer het christelijke communisme te verwezenlijken en de vele andere ketterse bewegingen uit de zestiende eeuw. In het hoofdstuk over het Engelse socialisme van de zeventiende eeuw geeft Quack aan hoe de Levellers poogden het oude 'gemeenschapsidee' weer te doen herleven (p. 134) en hoe wijdverbreid het idee toen (rond 1650) was dat het eigendom de eerste oorzaak van iedere zonde was (p. 137). Sporen van socialisme in de Republiek der Verenigde Nederlanden ziet Quack in de Friese gemeenschap van de Labadisten (1675-1725) en in het 'socialistische leekeplan' van de Zeeuw Plockhoy uit 1659, waarin het beginsel der associatie wordt toegepast en zo'n honderd huishoudens samenwerken (p.157-8). Uitgebreid komen ook de ideeën van de utopist Thomas More aan bod, en allerlei utopische ontwerpen na hem (door Quack 'Staatsromans' genoemd).

Van de Franse achttiende eeuw bespreekt hij onder meer de gelijkheidsideeën van Morelly (en zijn invloed op Tocqueville), de kritiek van abbé de Mably op Mercier ("eigendom van de eigen persoon hoeft niet samen te gaan met particulier eigendom", p. 262-3), de kritiek van Linguet op Montesquie ("de maatschappelijke instellingen die zich veel minder met de personen dan met het eigendom der goederen bezig houden, zijn op macht en geweld gevestigd", p. 285) en hoe reeds voor de Franse revolutie het socialistische idee van associatie wordt gekoppeld aan gemeenschappelijk eigendom (p. 305). Uitgebreid beschrijft Quack de Franse revolutie en de samenzwering van Babeuf.

In zijn laatste hoofdstukken van Deel I gaat Quack in op het godsdienstige socialisme (van de Kwakers, Shakers, Herrnhutters) en op Godwin en Mary Wollstonecraft. Hij eindigt dit deel met een bespreking van de 'eenzijdigheid' van Adam Smith en hoe de latere 'naschrijvers' van Smith zijn boek als een economisch natuurrecht aannamen, waardoor de Economisten en de Socialisten steeds verder uit elkaar werden gedreven.

In zijn volgende delen bespreekt Quack de meer bekendere socialisten: de utopisten in deel II en III (toen voor mij heel verbijsterend omdat ik niet wist dat er zulke sympathieke vormen van socialismes hadden bestaan) en Proudhon (die fel tegen de seksuele en vrouwenemancipatie-ideeën van de utopisch socialisten was: "Hij eischte slechts dat de vrouw een goede

*vervolg op pag. 48*

# MAKEN BOEKEN DE ANARCHIST?

**Bert Altena**

*In zijn gedenkschriften begint Domela Nieuwenhuis met Elisée Reclus aan te halen. Deze zou ooit gezegd hebben, dat je als anarchist wordt geboren, niet gemaakt. Ik ben geneigd Reclus en Domela bij te vallen dat je als anarchist geboren wordt. Voor velen (ik sluit mezelf daar niet buiten) is anarchisme bovendien niet zozeer een geloof of een leer, maar een levenshouding. Het gaat meer om de praktijk dan om de ideeën. Echter, anarchisten zijn meestal ook bovengemiddelde lezers, van ouds geïnteresseerd in een veelheid van onderwerpen.*

Ik geloof niet dat boeken in mijn wording tot anarchist een grote rol hebben gespeeld. De eerste keer dat ik enigszins diepgaand in een boek met het anarchisme in aanraking kwam, was in *The anarchists* van James Joll. Het stond op mijn tentamenlijst over de geschiedenis van arbeidersbewegingen. Joll doet zijn uiterste best om de anarchistische beweging als een vrolijke beweging neer te zetten. Uiteindelijk ging mij die vrolijkheid tegenstaan, maar Joll wist wel te bewerken dat een aantal anarchisten mij begon te intrigeren, niet in de laatste plaats Godwin. IJzeren consequentie in redeneringen had en heeft iets heel aantrekkelijks voor me.
Godwin dook als een wel heel vreemde eend op in mijn vijver waarin toen bijzonder serieuze marxistische eendjes zwommen. In de studentenbeweging bestudeerden we Marx en Engels, Habermas en Elmar Altvater, de laatsten even fundamenteel als onleesbaar. Om als student op het standpunt van de revolutionaire arbeidersklasse te komen, moest je boeken doorworstelen die je soms behoorlijk boven de pet gingen. De studentenbeweging aan de Vrije Universiteit werkte met gereformeerde ijver aan het innemen van de juiste proletarische standpunten. Anarchistische ideeën hoorden in dat milieu niet thuis. Met enig misprijzen werd bezoek van de meiviering van de PSP gadegeslagen. Bij die club voelde ik me echter eerder thuis dan bij de geharnaste, gebiedende en van zure humor doortrokken communisten. Vanwege Marx en vooral Georg Lukács' *Geschichte und Klassenbewuâtsein* bleef ik echter naar een politieke positie zoeken die met marxistische en neo-marxistische voorschriften te verenigen was. De ware socialist, zo leerde Lukács, was iemand die van het collectieve, het sociale, uitging en niet van burgerlijke individualistische standpunten. Juist daarom was het anarchisme kleinburgerlijk en reactionair. Dat was allemaal heel erg.
Dat het collectief belangrijker was dan ikzelf, heb ik echter nooit zo gevoeld en ook ben ik niet erg geschikt om geboden op te volgen. Dat zat al vroeg in me. In de jaren zeventig vond ik het gebod om het leger in te gaan niet overtuigend. Het proletarisch standpunt inzake militaire dienst, althans zoals verwoord door de CPN, was dat je in dienst moest gaan. Het leger moest van binnenuit veranderd worden tot een instrument van de arbeidersklasse of van de staat in handen van die klasse.
Ik ben echter gaan dienstweigeren, want ik wilde niet doden op gezag en vermoedelijk ook niet gedood worden op gezag. Het belangrijkste van de procedure was het schrijven van een toe-

lichting op je gewetensbezwaren. In die toelichting heb ik geprobeerd zo goed mogelijk de wortels van mijn bezwaren op te sporen. Die lagen in de waardigheid van ieder individu, in de onaantastbaarheid van ieders recht op een gelukkig leven.
Wat een schrik! Was dit niet een anarchistisch standpunt? Ik vreesde van wel, maar voelde tegelijkertijd dat het sterker was dan de eisen van proletarische solidariteit die de studentenbeweging mij verkondigde. Het resultaat was dat ik nog meer van de CPN wegdreef en van de autoritaire verhoudingen die me in de studentenbeweging tegenstonden. Ik werd actief in de Vereniging Dienstweigeraars, met name in de redactie van het blad *VeeDee*, en heb daar in debatten over de kraakbeweging, Onkruit en totaalweigeren de overgang naar mijn anarchisme voltooid.
Het politieke leven zelf en incidenten die op mijn pad kwamen omdat ik man ben, spelen dus een belangrijke rol in mijn anarchisme. Boeken deden er weinig toe. Mijn proefschrift gaat over anarchisten, maar dat is puur toeval. Als gevolg daarvan ben ik wel meer over anarchisme gaan lezen, maar ik kan moeilijk zeggen dat een bepaald boek er voor mij uitspringt. Veel van wat ik in die boeken las, bracht onder woorden wat ik emotioneel voelde. Het gaf dat gevoel dus contouren. Niet zelden liet het ook bepaalde lichtjes branden, want het plezierige van het anarchisme is dat het individueel streven zin geeft. Een anarchist hoeft niet op het gebod van de opperste partijleider te wachten en ook hebben voor hem niet alleen die handelingen zin, die een groot effect beogen. Voor mij heeft het boekje *Die Eugenik der Anarchie* van Max Nettlau veel van dergelijke lichtjes doen branden. Ik vorm me echter vooral aan de hand van het leven zelf, nu en in het verleden. Die bron is rijk en leerzaam genoeg.

---

DE SOCIALISTEN
*vervolg van pag. 46*

huishoudster was", p. 551). In deel IV beschrijft hij de Chartisten en Duitse socialisten en deel V is bijna geheel aan Lasalle en Marx gewijd. In zijn laatste deel gaat hij in op Bakoenin, het Noord-Amerikaanse en Russische socialisme en op de verspreiding van het socialistische idee in Duitsland, Frankrijk, Engeland tot ongeveer 1900. Hij wijst er in het einde van zijn laatste deel op dat elk leven van de besproken socialisten door hem "eerlijk is weder 'doorleefd'" en eindigt met: "Tegenover dat schijnheilig beroep op vrijheid stiet ik mijn kreet uit voor de 'gemeenschap'."
In zijn inleiding van deel I (uit 1875) had Quack erop gewezen dat er drie begripswijzigingen nodig zijn: 1) een andere opvatting van het begrip arbeid; 2) een betere waardering van het gemeenschapsgevoel; 3) een herziening van het 'laissez-faire' beginsel. Zijn uitwerking hiervan toont vele overeenkomsten met de ideeën van de huidige andersglobalisten, aan wie ik het lezen van Quack dan ook van harte zou willen aanbevelen.

** H.P.G. Quack: De Socialisten, Personen en Stelsels. Het eerste deel verscheen in 1875. Zelf heb ik de vierde druk gebruikt uit 1911 (Amsterdam, P.N. van Kampen & Zoon).*

# FILOSOFEN VAN DE DERDE WERELD

## Roger Jacobs

*Het zou ons te ver voeren om uit te spitten waarom ik in de zomer van 1974 lid werd van de Vlaamse maoïstische studentenbeweging MLB. Ongetwijfeld had het te maken met politieke onervarenheid en gebrek aan politieke informatie. Ik groeide op in een a-politiek arbeidersgezin waar geen enkel boek te bekennen viel. In het parochiaal centrum was wel een bibliotheek gevestigd maar de drempel voor arbeiderskinderen bleef erg hoog. In ieder geval heb ik in die situatie een leeshonger opgedaan die sindsdien nooit meer gestild is. Ik stap soms gewoon een boekenwinkel of bibliotheek binnen omwille van het genoegen in een boekrijke omgeving te verkeren!*

Ook het maoïstische engagement maakte geen einde aan mijn boekenpassie. Tot grote ontevredenheid van de lokale partijleiding. Op mijn twintigste had ik echter reeds genoeg gelezen om onderscheid te kunnen maken tussen propagandistische pulp en min of meer lezenswaardige politieke literatuur. Ik herinner me de verslagen over de Chinese revolutie van de Amerikaanse journalisten Jack Belden en William Hinton. Daarnaast had je de theoretische werken van maoïstische fellow-travellers zoals Wertheim, de Italiaanse M.A. Macciocchi en Sartre.
Ik was gaan geloven dat de meerwaarde van het maoïsme bestond in het aangeven van libertaire recepten tegen de verkalkingstendens die inherent is aan het socialistische staats- en partijapparaat. Mijn oogkleppen waren toentertijd echter groot genoeg om niet in te zien dat die libertaire recepten gemakkelijk getransformeerd konden worden tot manipulatieve instrumenten in handen van machtsgeile partijfracties. Typerend voor mijn ideologisch dogmatisme was het feit dat ik goed op de hoogte was van de ophefmakende boeken van de Belgische Mao-criticus Simon Leys maar weigerde ze te lezen omwille van hun 'reactionaire' inhoud. Uiteindelijk was het wel Isaac Deutschers biografie van Stalin die me definitief deed breken met het marxisme-leninisme.
In 1976 brak ik dus met het maoïsme, zette een punt achter mijn studies en keerde terug naar het ouderlijk huis in de Limburgse mijnregio. Tijdens mijn afwezigheid was er, vanuit links-katholieke kringen, de organisatie Wereldscholen boven de doopvont gehouden die er in korte tijd in geslaagd was een goed ingeplant netwerk van basisinitiatieven (in de eerste plaats buurthuizen) uit te bouwen. Ik vond er direct mijn gading. Alhoewel Wereldscholen in de eerste plaats een doe-beweging was, werd er ook intens nagedacht en gediscussieerd over de noodzaak van een nieuwe politieke theorie: het zelfbeherende socialisme als een soort Derde Weg tussen de ingekapselde sociaal-democratie en het ondemocratische marxisme-leninisme.
Dit nieuwe politieke spoor (dat ik sindsdien in grote lijnen ben blijven volgen) werd bezegeld door een nieuwe lectuurronde. Zo kwam ik in deze periode terecht bij het boekje van de toen nog tamelijk onbekende Hans Achterhuis, *Filosofen van de Derde We-*

*reld* (Ambo, Baarn 1975). Zijn stelling luidde dat verzetsbewegingen in de Derde Wereld alternatieve samenlevingsmodellen aan het uitwerken waren die zowel gericht waren tegen de tekortkomingen van het westerse kapitalisme als die van het Russische staatssocialisme. De experimenten stonden nog in hun kinderschoenen maar onze eurocentristische filosofische arrogantie mocht ons niet doof maken voor de dissidente geluiden uit het Zuiden. Achterhuis behandelde in zijn bekende boeiende stijl de confronterende ideeën van Frantz Fanon, Ernesto Guevara, Paulo Freire, Ivan Illich en Mao Tse Toeng.
Hij zal er achteraf waarschijnlijk niet graag aan herinnerd zijn geworden, maar in het hoofdstuk over Mao legt hij een verband tussen het maoïsme (dat de 'publieke vrijheid' zou bevorderen) en het anarchisme. Het boekje fungeerde voor mij op die manier als een comfortabele brug tussen het pas verworpen marxisme-leninisme en het nieuw ontdekte spoor van het libertaire socialisme.
Maar naast deze brugfunctie vond ik in Filosofen van de Derde Wereld een aantal basisstellingen die in de laatste kwart eeuw mijn denken en handelen bepaald hebben.

Politieke theorie zie ik als een maatschappijveranderende kracht ('praxis') in de richting van grotere menswaardigheid. Ik baal van theorieën (cfr. Derde Weg) die 'vooruitgang' suggereren, daar waar enkel het handhaven van de bestaande orde op de agenda staat.
Toetssteen voor een menswaardige maatschappij is de mate van respect waarmee minderheidsgroepen bejegend worden. Jarenlang heeft een citaat van Achterhuis aan mijn schrijftafel gehangen: "Alleen van onderen, vanuit de slachtoffers is de leugen van algemeen aanvaarde maatschappelijke waarden te doorzien en te doorbreken" (p. 20).
Onze praxis moet geleid worden door de gedachte dat het nagestreefde doel via de ingezette middelen gerealiseerd moet worden. Een vreedzame samenleving wordt niet met geweld tot stand gebracht. Een socialistische maatschappij sluit uitbuiting en onderdrukking uit. Het doel heiligt nooit de middelen.
Dit verklaart ook het belang van pedagogie, opvoeding en overreding in de anarchistische traditie. Pedagogie is een optimistische aangelegenheid waarbij men ervan uitgaat dat het noodlot kan overstegen worden. Men reikt de mensen instrumenten aan om via eigen inzet en kundigheid te worden wat ze willen zijn, wat meestal niet samenvalt met datgene waartoe ze door hun 'wortels' of door het systeem voorbestemd zijn.
Ik ga er ook van uit dat mens en maatschappij in zekere mate 'maakbaar' zijn. Het huidige mondiale kapitalisme creeert instellingen gebaseerd op de accumulatie van macht en rijkdom en de reductie van mensen tot 'geprivatiseerde en berekenende' individuen; het libertaire socialisme staat voor de creatie van menswaardiger instellingen die door de gezamenlijke inzet van bekrachtigde mensen kunnen beheerd en bijgestuurd worden.
Sinds 1976 heb ik nieuwe auteurs leren kennen (Cornelius Castoriadis, Murray Bookchin en (in de laatste paar jaar) John Holloway en Miguel Benasayag). De perspectieven wijzigen zich dus voortdurend of worden scherper ingesteld, maar de basisstellingen uit Filosofen van de Derde Wereld zijn als een richtsnoer overeind gebleven.

# EEN THEORIE VAN DE HOOP

André Bons

*"Mijn doel was de milieubeweging een filosofie te presenteren, een idee over de ontwikkeling van natuur en samenleving, een fundamentele analyse van sociale en milieuproblemen en een radicaal utopisch alternatief." Dat stond Murray Bookchin voor ogen bij het schrijven van* The Ecology of Freedom *(De Ecologie van de Vrijheid), zo zegt hij ergens in de uitvoerige inleiding bij de herziene uitgave van het boek in 1991. Krankzinnige pretenties, gemeten naar de huidige maatstaven, maar het was precies waar ik behoefte aan had in 1982. Het was het jaar waarin ik Bookchin's werk leerde kennen, en ik wilde antwoorden, alomvattende sociale, politieke en filosofische analyses. En als het om politieke alternatieven ging: die konden mij toen niet radicaal genoeg zijn.*

Ik was de boekwinkel binnengegaan op zoek naar informatie over 'ecologie'. Het begrip intrigeerde me, maar ik wist eigenlijk niet goed wat het betekende. Van de sociale wetenschappen verwachtte ik geen duidelijkheid, en ik had nog nooit gehoord van 'sociale ecologie'. Ik kwam zelden op de afdeling exacte wetenschappen, maar verwachtte daar materiaal te kunnen vinden. Tussen een aantal voor mij op het eerste gezicht oninteressante natuurwetenschappelijke boeken over ecologie zag ik *The Ecology of Freedom*. Een onbegrijpelijke en tegelijkertijd onweerstaanbare titel. Een boek in kloek formaat, gedrukt in een mooi lettertype. Het voelde lekker aan, zwaar en buigzaam. Vreemd was de onscherpe grijze foto op de kaft, van een man in een onwennige pose, met daarin tegelijkertijd blijdschap, verwondering en ongemak, hij heeft zijn hand naar zijn linkerwang gebracht. Dat kon niemand anders dan de auteur zijn. Maar welke schrijver plaatst een foto van zichzelf op de omslag? De lovende woorden op de achterkant van het boek waren van Theodore Roszak, die ik toen bewonderde. De nu in de vergetelheid geraakte socioloog spreekt over een "magnum opus", verwijst naar Thoreau, Mumford and Goodman en noemt Bookchin een "major American political philosopher". Ik ging naar buiten met oplossingen voor problemen die ik nog niet onder woorden kon brengen.

De hele geschiedenis van de mensheid, de hele natuur inclusief het milieu, gebeurtenissen op de kleinste microschaal evengoed als die op kosmisch niveau, de toekomst of tenminste een flink deel daarvan, geest én materie, en ook nog eens de manier waarop dat alles met elkaar samenhangt: dat is pas ecologie! De radicale sociale ecologie volgens Bookchin bedolf me met een stortvloed van thema's en een vrijmoedige multidisciplinaire aanpak: politieke waarden, economische logica, kapitalismekritiek, de korte lijn van biologie naar politieke filosofie, humanistische godsdienstsociologie naast tegendraadse verdedigingen van de mogelijkheden van techniek. Het boek trekt scherpe politieke en sociale conclusies uit op het eerste gezicht enigszins obscure antropologische debatten. Het houdt hartstochtelijke pleidooien voor machtsvor-

ming, voor directe democratie, voor sociale revolutie. Oude ideeën worden in nieuwe contexten gerehabiliteerd, er wordt zonder terughoudendheid gemoraliseerd en scherp geoordeeld. De lezer wordt verblijd met een sociale theorie van de hoop. Ik was verkocht.
Anderen in mijn omgeving waren niet meteen òm. Ze snapten niet wat er stond en mijn toch glasheldere interpretatie volgden ze vaak niet. Vond ik dat Bookchin een heel mooie schrijfstijl had, kwamen zij absoluut niet door het boek heen. Ik bleef lezen en herlezen, anderen haakten al snel af. In de jaren daarna liet *The Ecology of Freedom* zich kennen als een opdringerig boek. Het bleek in staat te zijn zich steeds aan te bieden wanneer ik werkte aan een literatuuroverzicht bij een artikel of een boek. Het dook op, ook als ik het boek niet voor speciaal dat onderwerp had gebruikt. Men heeft meer dan eens gemeend mij trefzeker te moeten typeren als bookchinist. Ik kan daar heel goed mee leven. Maar ze moeten niet zo overdrijven.

Op mij had *The Ecology of Freedom* een grotere uitwerking dan op de brede milieubeweging waarvoor het was bedoeld. Bleef Bookchin mij inspireren, het boek heeft niet kunnen voorkomen dat de milieubeweging alles zou gaan doen wat hij had verboden. Al spoedig koos ze voor een strategie van ecologische modernisering. Verandering van de samenleving heeft plaatsgemaakt voor een strategie van stukjes en beetjes, maatschappelijke doelen zijn buiten beeld geraakt. De beweging die zo veelbelovend was, is daarmee onderdeel van het probleem geworden. Tot Bookchin's leedwezen hebben velen in *The Ecology of Freedom* bovendien een stimulans gezien zich over te geven aan deep ecology, eco-mysticisme, biocentrisme en andere afwijkingen, overtuigingen waarvoor Bookchin het liefst aanhalingstekens gebruikt, alsof hij ze in zijn teksten in quarantaine wil plaatsen. Over zijn teleurstelling is hij tot op de dag van vandaag niet heen. Ze wordt nog versterkt omdat de anarchistische beweging zich evenmin lijkt te ontwikkelen volgens de inzichten die het boek heeft ontvouwd.

*The Ecology of Freedom* heeft dus alles wat een klassieker moet hebben. De herinnering aan het moment waarop het boek in je bezit kwam. Een bijna eindeloos abstractieniveau, en tegelijkertijd de suggestie van onmiddellijke bruikbaarheid die je verleidt het in te zetten omdat het geschreven lijkt te zijn voor precies jouw eisen en projecten. Het effect de wereld te verdelen in ingewijden en buitenstaanders, in aanhangers, sceptici en afvalligen. De rol die het speelt in de politieke bewustwording van een generatie. De controverses die het nog steeds oproept, en de blijvende actualiteit die het mede daardoor heeft. De boodschap van hoop op verandering, in een toekomst die echter steeds verder weg lijkt te liggen.
Een van de sleutelpassages in *The Ecology of Freedom* is een citaat van William Morris, door Bookchin zijn favoriete utopist genoemd. *Men fight and lose the battle, and the thing they fought for comes about in spite of their defeat, and when it comes turns out not to be what they meant, and other men have to fight for what they meant under another name.* Het is een even hoopvol als tragisch motto. Het boek *Empire*, een in veel opzichten vergelijkbare politieke analyse maar geschreven voor een andere beweging en

een andere tijd, heeft van zijn auteurs Hardt en Negri precies hetzelfde citaat meegekregen. Een teken van de *Wahlverwantschaft* van boeken met de hoge pretentie geschiedenis te willen maken. De eerste druk van *The Ecology of Freedom* is uit 1982. De tweede herziene versie volgde in 1991. Binnenkort verschijnt de derde druk. Ik kan niet wachten.

# KATASTROFE!



## BLADSPIEGEL 9

Bij het nalezen van Bladspiegel 8 realiseerde ik me dat deze perfect aansloot op het thema 'Dood'. Ik kan je echter verzekeren dat ik niet macaber ingesteld ben en dat het puur toeval was. Maar om alsnog op dat thema in te haken èn om aan te sluiten bij het huidige: *Geheim Dagboek 2001*, van de in het einde van dat jaar overleden schrijver en dichter Hans Warren, geeft een indringend beeld van hoe het is om lichamelijk èn geestelijk af te takelen, en te verlangen naar de dood. Al zijn dagboeken zijn overigens de moeite van het lezen waard.

Ken je het verschijnsel dat als je eenmaal in een bepaald land bent geweest, dat je je dan ook veel meer interesseert voor 's lands politieke klimaat? Vorig voorjaar was ik met een groep Werkplaatsscholieren voor het eerst van mijn leven in Praag, en de stad maakte grote indruk op me. Een half jaar later, op 30 november, stond op *A-Infos* een korte geschiedenis van het Tsjechische anarchisme (svine@volny.cz). Als ik Praag niet had gekend, was het hoogst waarschijnlijk compleet langs me heen gegaan. Nu niet dus. A-Infos schrijft: "Het motto 'Vertrouw niemand, zelfs ons niet' is typerend voor de anarchistische beweging in Tsjechië. (...) De geschiedenis van het Tsjechische anarchisme is een geschiedenis van de ontwikkeling van libertaire radicalen, die hun ideeën achter zich lieten en op hoge politieke posities terecht kwamen, of van degenen die propagandisten van de bolsjewistische totalitaire ideologie werden. (...) Volgens sommige getuigenissen deed Franz Kafka aan een aantal anarchistische acties mee, en toonde hij zijn sympathie tegenover het anarchisme."
Een stad waar ik nog nooit ben geweest, is Berlijn, maar mocht je er ooit zijn, en de onstuitbare drang voelen om *De AS* te willen lezen, dan kan dat in de *Bibliothek der Freien* (Greifswalder Str. 4.2 Hof, raum 1102, 10405 Berlijn, www.BibliothekderFreien.de). *Die Freien* organiseren verder maandelijkse lezingen, onder andere over libertaire poëzie en anarchisme van alledag. Complete jaargangen van *De AS* vind je ook bij de Labadie-bibliotheek in Michigan (USA), en in Lausanne bij het Centre International de Recherches sur l'Anarchisme (CIRA).
Het CIRA organiseerde trouwens in september 2002 een conferentie over Han Ryner (1861-1938). In het Duitse anarchistische tijdschrift *Graswurzelrevolution* (Birkenheckerstrasse 11, D-53947 Nettensheim, www.graswurzel.net), nummer 274, kun je daarvan een verslag lezen. Han Ryner, geweldloos anarchist en vegetariër, schreef gedurende zijn leven zestig boeken, waaronder ook romans. Hij stond in contact met de Nederlandse geweldloze anarchist Bart de Ligt en hij beïnvloedde geweldloze Spaanse anarchisten in de jaren twintig en dertig van de vorige eeuw. Deze 'individualistas' waren over het algemeen lid van de anarcho-syndicalistische vakbonden CNT of FAI, maar bekritiseerden het opnemen van wapens door andere anarchisten. Hun stemmen sneeuwden helaas onder. Maar niet getreurd, onderzoekster Dolorés Marin, die zich in alle stromingen van het toenmalige Spaanse anarchisme verdiept, publiceert een boek over hen.
Spanje is ook zo'n land dat me niet meer loslaat, en zeker niet na onze vijfweekse ligfietstocht afgelopen zomer van Burgos naar Valência. In *Buiten de Orde* (postbus 9220, 5000 HE Tilburg, vrijebond@zonnet.nl)13/3, late herfst 2002, las ik dat Hanneke Willemse tijdens haar tour voor de presentatie van de vertaling van haar boek *Gedeeld verleden* op een aantal dezelfde plaatsen is geweest. Maar 'De Ronde van Spanje', het dagboek van haar reis, gaat natuurlijk ook over de reacties op haar boek. "Als ik vertel dat het boek probeert te breken met twee tradities over de revolutie: die van het zwijgen – het niet bestaan, het Franse verhaal – en die van de verheerlijking van de anarchistische CNT, komt inderdaad een discussie van de grond. De CNT mag niet aangevallen worden, wordt beweerd, en ook anarchisten treft

geen enkele blaam. Tja, daar zal het laatste woord nog niet over gezegd zijn, niet in Spanje, niet in Nederland." Over Barcelona, de laatste halteplaats van de tournee die ze samen met haar vriend en filmmaker Jan Groen maakte, schrijft ze elders in deze AS.

Verder in BdO 13/3 een artikel met als titel 'Geen koning dan koning Ludd. Geen anarchie met industrie': "Industrialisme en anarchisme gaan moeilijk samen. Er is een correlatie te ontdekken tussen de complexiteit van een samenleving en de onderlinge machtsverhoudingen daarbinnen. Hoe technologischer een samenleving, hoe complexer en hoe meer specialisatie, hoe eenvoudiger het is om macht te verwerven. (...) Er zijn twee prioriteiten. Het aanvallen van het hart van het beest en het verdedigen van de belangrijkste natuur en de in harmonie met de natuur levende volken, beide in anticipatie van een crisis die (hopelijk) onvermijdelijk is." Dan Clore (clore@columbia-center.org) is het hier waarschijnlijk niet mee eens, getuige zijn stuk op *A-Infos* van 10 december 'Is anarchisme geschikt voor een complexe samenleving?': "De vele gezichten van de hoogontwikkelde industriële economie, de reikwijdte van haar handelen en haar verspreiding (...) dit alles en meer worden als voorbeelden gezien van het labyrint aan problemen dat niet door zoiets 'simplistisch' als anarchisme zou kunnen worden aangepakt. De primitieve kant van de Amerikaanse anarchistische beweging vindt dit klaarblijkelijk ook, en propageert het vernietigen van wat zij de 'industriële megamachine' noemen, daarbij terugwillend naar kleine, lokale en autonome dorpen. (...) Noam Chomsky stelde dat scepticisme noodzakelijk is als ons gezegd wordt dat 'de menselijke natuur' of 'de eisen van efficiency' of 'de complexiteit van het moderne leven' een bepaalde vorm van onderdrukking of alleenheerschappij vereist. (...) De complexiteit van de moderne maatschappij die de onvoorbereide anarchistische arbeiders van Barcelona zou hebben verbaasd en verbijsterd, niets dat in de beschikbare archieven er op wijst dat dit het geval was. (...) Een tegenvraag is: is het huidige vrije markt systeem wel geschikt voor de complexiteit van de moderne samenleving?"

De dubbeldikke *Ravage* (van Ostadestraat 233n, 1073 TN Amsterdam, ravage@antenna.nl) nr. 16, van 20 december 2002, heeft met maar liefst twintig pagina's als thema 'Anarchie'. In 'Anarchie, wa's dat?' wordt verslag gedaan van een klein onderzoek over het gebruik van het woord anarchie in de media, en over het beeld dat willekeurige mensen over anarchisme hebben. "Over het algemeen kunnen de ondervraagden zich wel identificeren met de anarchist als mens in verzet." Verder vind je er vier interviews met anarchisten. In 'Anarchie in de polder' wast Ravageredacteur Alex van Veen anarchisten en radicaal-linksen eens flink de oren: "De opstand van Fortuyn had veel anarchistische trekjes. (...) Het mooie van Fortuyn was dat hij geen onderdeel van een partij wilde zijn, want dat leidde tot regeltjes, machtsmisbruik en verstarring." Tja, ook dictators gruwen van politieke partijen, en regels, van anderen dan, maar om hen nu anarchistische trekjes toe te dichten, gaat toch wel erg ver. Van Veens hoop ligt bij de Socialistische Partij en bij, Kropotkinbetert, de stichting Pim Fortuyn Foundation.
Lachwekkend, maar tegelijkertijd ook intens triest, is in deze *Ravage* het artikel over de harde kern van Ajax-supporters. "Zinvol geweld: Welbeschouwd is de F-side een anarchistische beweging, die op eigen wijze strijdt tegen materialisme, door alles wat in de weg staat, of niet, te vernielen. (...) Net als krakers hadden de F-siders ook een soort ideaal (...). Een wereld waarin ze, tenminste voor één dag in de week, de baas zijn over de media, de treintijden, de wedstrijd (...) en de politie. Het maakt de F-side een anarchistische bende." Jemigdepemig, wat een romantisch-sociologische leuterpraat! Zo kun je nog wel duizend andere horden losgeslagen volk het predikaat anarchistisch geven.

En dat is dan ook exact wat over het algemeen in de media gebeurt. Geen wonder, en gelukkig ook maar, dat, op die horden na dan, niemand daar warm voor loopt. Bovendien zal het gros van de anarchisten zich totaal niet kunnen vinden in dat beeld van anarchie. Kortom, wat mij betreft een teleurstellend themanummer, al is de lijst met anarchistische trefpunten, boekhandels, uitgeverijen, anarchistische websites en een beknopte literatuurlijst wel weer handig.

In het Belgische *De Nar* (postbus 136, 30903 Leuven 3, België, redactie@denar.be) wordt regelmatig gemopperd, maar naar mijn idee niet onplezant. Lees daarvoor bijvoorbeeld in nummer 176 'Revolutie als regeneratie : het mystieke anarchisme van Gustav Landauer'. "(...) de onbekendheid van anarchisten met hun eigen 'klassiekers' noopt soms tot schaamrood. Bovendien is de theoretische denkarmoe waaronder het anarchisme al zo lang lijdt, grotendeels te verklaren vanuit dit gebrek aan aansluiting bij een eeuwenoude traditie." Maar dan verder met waar het artikel feitelijk over gaat: "Voor Landauer is de staat niet slechts een bijzonder historisch fenomeen, maar een toestand (status): 'Staat is een verhouding, een betrekking tussen mensen, een wijze waarop de mensen zich tot elkaar verhouden, en men vernietigt die door andere betrekkingen aan te gaan of zich anders tegenover elkaar te verhouden'. (...) Van primair belang voor de realisatie van het socialisme (- voor Landauer synoniem aan anarchisme, PL) is dus niet het voorbereidende afwachten van de avond van de revolutie, maar wèl het opdelven van een gemeenschapsgeest die onder de dode korst van de staat voortbestaat."
Iets van dat laatste kon ik in deze *De Nar* terugvinden in 'Anarchisten en syndicalisme', een verslag over een internationale anarcho-syndicalistische conferentie (*i 2002*), eind augustus 2002 gehouden in Essen (D). "Binnen de anarchistische beweging in Vlaanderen leven er blijkbaar nogal wat vooroordelen tegen het anarchosyndicalisme. Ook ik vertrok naar i 2002 met het idee dat ik tussen een bende zeikerds zou terechtkomen. Mijn ogen zijn opengegaan: qua radicaliteit en solidariteit kunnen we hier aan veel buitenlandse groepen een puntje zuigen. Anarcho-syndicalistische groepen slagen er wel in het subculturele te overstijgen en tenminste te kunnen organiseren met 'gewone mensen'."

Nu iets over humor. Anarchistische cabaretiers zijn er bij mijn weten niet. Maar verfrissend vind ik in ieder geval wel standup comedian Javier Guzman, je misschien bekend van de hilarische *100% Ab Show*, waarbij Ab staat voor 'aangepast burger'. De *NRC* bevatte op 14 december 2002 een interview met hem in 'Humor als wapen in de strijd voor integratie': "De *100% Ab Show* moèst gemaakt worden, vindt Guzman. Want zo als het nu is, zo kan het niet langer. "Nadat Fortuyn was vermoord riep iedereen: 'Als de dader maar geen Marokkaan is, want dan breekt de hel los'. Die uitspraak heeft me misschien wel het meest van alles geschokt. In dat zinnetje hoor je wat er in deze samenleving broeit en je hoort dat er in feite nooit iets veranderd is"."

Over het algemeen volg ik politieke verkiezingen maar half, ik wil vaak wel weten wie de touwtjes in handen krijgt, maar de rest boeit me nauwelijks. Bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer op 22 januari 2003 was dat evenwel anders. Vandaar dat ik in de *NRC* van 21 december het artikel 'Onderzoek naar kiezers', waarvoor 98 kiesgerechtigden ondervraagd werden, aandachtig las. Eén van ondervraagden, die zich "de absolute individualist die heel slecht autoriteit boven zich kan hebben" noemt, "stemde in mei op de ChristenUnie, uit dwarsheid. Zie het als anarchisme. Het beste is geen kabinet." Maar dan stem je toch niet CU!? Na de afgelopen verkiezingen schreef de *NRC* op zaterdag 25 januari: "De verkiezingsoverwinning van de PvdA was niet toevallig. Achter The Making of Wouter Bos zat een anarchistisch gestuurde chaos van vrienden, lokale be-

stuurders en de chatbox van MSN. (...) De cirkels rond Bos zijn nooit echt hiërarchisch geweest, eerder anarchistisch." Anarchistisch gestuurde chaos, dat klinkt apart! Maar de prijs voor de mooiste zin gaat dit keer toch naar de titel van het artikel van Joost Zwagerman in de *NRC* op 3 januari 2003, 'Ingeburgerde anarchisten'. (Geweldig, niet!?) Zwagerman bespreekt daarin een boek dat gaat over de kunstenaars van de New Yorkse wijk Greenwich Village. "Wetzsteon staat uitvoerig stil bij de libertaire en anarchistische inslag van de bewoners van de Village. Als anarchisme ergens ingeburgerd raakte, dan – heel tijdelijk – in Greenwich Village. (...) Village bewoonster Emma Goldman was een anarchist, die door het hele land lezingen gaf. (...) [De] fixatie op status als toekomstig icoon markeert volgens Wetzsteon het einde van de Village als broedplaats voor de bohème." Over Emma Goldman zal trouwens een film gemaakt worden door de Canadese filmmakers van Pacific Street Films (www.psfp.com), dit bericht het tweewekelijkse verschijnende *Freedom* (84b Whitechapel High Street, London E1 7QX).
Nog meer *NRC*. Prikkelend is op 11 januari 2003 het artikel 'Nooit veilig, altijd bang' van correspondent Joris Luyendijk. "Israël heeft een systeem met onfrisse kanten, en wie dat ontkent is verblind door identificatie. Maar opnieuw is de vraag: waarom wordt alleen Israël zo fel en onophoudelijk bekritiseerd? Als overal in het Midden-Oosten op grote schaal de mensrechten worden geschonden, waarom wordt driekwart van alle kritiek dan gereserveerd voor Israël dat vergeleken bij de rest nog best meevalt? (...) Laat dit nog eens gezegd zijn: in het Midden-Oosten heb je als Arabier nergens zoveel vrijheid als in Israël. (...) Israël schendt regelmatig de regels, maar Israëls vijanden hebben niet eens regels. Ooit gehoord van een Iraakse mensenrechtenorganisatie? (...) Van een onafhankelijke Palestijnse krant? Van Een Ander Saoedisch Geluid? (...) Men zegt wel eens dat de joden meer dan welk ander volk dan ook gevoelig zouden moeten zijn voor onderdrukking. Maar deze redenering veronderstelt dat joden zich inmiddels veilig voelen in deze wereld."

Aan het einde van mijn Bladspiegel komen bijna altijd de 'restjes', stukjes die ik niet ergens tussen wist te passen. Maar misschien kan ik ze beter 'toetjes' noemen?! *De Groote Beer.kWartaalschrift* (Fernand Ronsmans, F-09800 Antras, Frankrijk, degrootebeer@mail.be), is voortgekomen uit het alternatieve kunstenaarscentrum De Groote Beer in Antwerpen. Het wordt vanuit een utopisch, geweldloos, antikapitalistisch en zelfvoorzienend project in de zuid-Franse Pyreneeën uitgegeven, evenals overigens de nieuwsbrief *Ursa Major*. Nummer 11, zomer/herfst 2002, bevat veel besprekingen van anarchistische tijdschriften.
Op 15 december 2002 werd in het Amsterdamse Paradiso voor de 25e maal de 'Beurs van Kleine Uitgevers' (www.paradiso.nl) gehouden. De jubileumeditie van *Beursberichten* bevat een kroniek van de vijfentwintig edities, met als kopjes 'Onvindbaar – Gewild – Anarchistisch – Progressief'. In de kroniek zelf staat: "1985 Ook anarchistische pamfletten duiken op, soms zonder vermelding van uitgever/vertaler/samensteller, maar wel perfect verzorgd en gedrukt."
Dat laatste gebeurt behalve bij *De AS* ook bij uitgeverij Atalanta. Het onregelmatig verschijnende blad *Aardig* (Simón Bolívarstraat 95, 3573 ZK Utrecht, atalanta@antenna.nl) gaat in december 2002 in een aantal stukken over het voor anarchisten centrale èn lastige begrip 'macht'. Is er altijd sprake van macht, of is een machtloze wereld mogelijk? Het kan wellicht onbeduidend lijken, maar zolang anarchisten onderling niet duidelijk hebben hoe ze dit zien, lopen ze een grote kans langs elkaar heen te praten.
Zo, en dan zijn nu ook de toetjes op!
*P'tje Lanser*

## REACTIES EN DISCUSSIES

### BARCELONA: EEN STAD DIE UITNODIGT TOT ANARCHISTISCH DENKEN

*Dit is het tweede deel van het politiek-historische reisverslag dat AS-redacteur Hanneke Willemse maakte van de presentatie van de Spaanse vertaling van haar boek* Gedeeld verleden. Herinneringen van anarcho-syndicalisten aan Albalate de Cinca, 1928-1938, *Amsterdam 1996. Zij maakte de reis samen met Jan Groen en vertoonde ook hun film 'Ni peones, ni patrones!' In dit tweede deel van de 'Ronde van Spanje' zijn zij in Barcelona aangekomen (1-4 juli 2002). De Ronde van Spanje 1 verscheen in het herfstnummer 2002 van* Buiten de Orde.

Vandaag geen jachten en jagen zoals de afgelopen week. Weer bekruipt ons een vakantiegevoel, maar aan het weer kan dit niet liggen. Een dik wolkendek laat af en toe wat druppels los en de tocht is niet al te vrolijk langs industrieterreinen, grijze gewassen en met druk vrachtverkeer en begroeiing langs de weg die nooit meer groen te wateren valt.
Maar, we gaan naar Barcelona en: vandaag hoeven we nog niets, want woensdag hebben we pas ons optreden met film en boek. Er wordt op ons gewacht, bij goede vrienden hebben we onderdak, maar wanneer we er zijn kunnen we zelf bepalen. Toch stoppen we niet onderweg, want hoe dichter bij we komen, des te duidelijker wordt de aantrekkingskracht van dat broeinest van activiteiten. Op naar de internationale anarchistische dagen, een hele week met optredens, films, theater en debatten, met praten en boeken, met praten en eten, met praten en drinken. En, met weinig nachtrust zo tijdens een feestweek, ervoeren we eerder.
Deze libertaire dagen herdenken de anarchistische week die 25 jaar geleden gehouden werd, vlak na de dood van Franco. Spanje vierde feest toen Franco de geest had gegeven en voortdurend werden marsen en manifestaties gehouden. In 1976, het eerste 'vrije' jaar, hadden honderdduizenden mensen in stierenvechtarena's en voetbalstadions, op pleinen en in straten hun hart gelucht en hun stem laten horen om vrijheid van spreken en vergaderen af te dwingen en direct toe te passen. Alles leek mogelijk in die tijd met een uitzicht op vrijheid en democratie. Vakbonden en partijen heroverden hun bestaanrecht en ook de CNT maakte een spectaculaire wederopleving mee. De dag van de revolutie leek nabij.
Een zelfde soort euforie moesten de Spanjaarden gehad hebben toen in 1931 de Republiek werd uitgeroepen nadat een andere dictator, Primo de Rivera, het veld had geruimd. Francisco Carrasquer had dit ook in Barcelona beleefd en beide gebeurtenissen vergeleken. "Het was als een ontluiking van bloemen, (...) alleen zijn het hier mensen die zich openen. Dat is wanneer ze zich van de ketenen bevrijden. Maar in '31, vanaf dat grote feest, in die grote euforie dacht men dat er met de grote schoonmaak en zo begonnen zou worden. Het was een groot feest dat mensen in beweging bracht. Het was iets fantastisch, werkelijk, het was iets dat ik nooit eerder had meegemaakt!" (*Gedeeld verleden*, p. 53) Natuurlijk gaat de vergelijking maar ten dele op. In '31 werd na verkiezingen een Republiek uitgeroepen, na Franco moesten alle veranderingen nog bevochten en veroverd worden, maar hoop gloorde, de toekomst lag open en er werd hard aan gewerkt. Tot in Nederland was de euforie merkbaar geweest en menig vriend en vriendin trok 'revolutionair' naar Barcelona.
Als een soort van solidariteitsbetuiging aan de libertaire dagen 25 jaar later hadden Jan en ik besloten om onze Spanjefilm en mijn boek te presenteren als onderdeel van het totaalprogramma. We hadden onze hele Ronde van Spanje hierop afgestemd.

Natuurlijk hebben we hier ook onze eigen wereld met eigen vrienden, maar dezen zijn zeer nauw verbonden met het revolutionaire heden en verleden, met anarchisten van toen en van nu. Het waren niet de musea die ik

het eerst in deze stad had leren kennen, maar het anarchisme in de openbare ruimte, de gebouwen en de straten waarom en -op gevochten was tijdens de eerste dagen van strijd tijdens de Burgeroorlog in 1936 – de Ramblas, hotel Colon, de kazernes, de plek waar Ascaso was gesneuveld. Het omstreden gebouw van de *Telefónica* waar een jaar later de revolutie door de communisten - en de anarchistische regeringsleiders - verraden werd. En natuurlijk de centrale wijken tussen de universiteit en de vissersbuurt Barceloneta, bij calle del Carmen en Plaza Real aan weerszijden van de Ramblas waar beide keren tussen opgeworpen barricades gevochten was en waarin ik mijn toevlucht zocht tijdens een demonstratie en vond door inderhaast geopende en gesloten deuren toen we aan chargerende dienders te paard wilden ontsnappen. Dit was nog in de tijd van de grote illusie na Franco's dood, toen ik met mijn Spaanse lesgroepje met een zelfgemaakte tentoonstelling en met stukken van de Nederlands kraakfilm 'In een tank kun je niet wonen' ook Barcelona aandeed. In de verschillende *Ateneos Libertarios*, anarchistische buurthuizen, leerden we toen Spanje kennen en veel vrienden die nog actief zijn. Ze vertelden over de oorsprong van deze *ateneos* en hoe ze nog steeds een soort van avondschool functie hebben. Ooit werd er in de avonduren lesgegeven aan vrijwel analfabete leergierigen. Oude en jonge anarchisten bezochten deze scholen in de overtuiging dat een revolutie alleen met mondige mensen gemaakt kan worden en mondig word je door kennis te vergaren.

In de jaren tachtig werd nog steeds onderwijs gegeven, Engels, Spaans, zeefdrukken, timmeren, of hield men er filmvoorstellingen en discussieavonden. In de meeste lokalen was ook een plek voor kinderopvang voor en door de buurt opgezet. Bijna ieder *ateneo* had zijn eigen buurtkrant en de meeste ook een vrije radio. Onderling hielden ze contact met elkaar en zo eens per maand was er een stedelijk overleg. De mogelijkheden leken ongekend en dit wilde ik wel nader leren kennen. In plaats van de vijf dagen die we voor Barcelona hadden uitgetrokken, bleef ik vijf maanden in Spanje hangen, waarvan een groot deel in deze stad.

Geen museum had ik bezocht, geen kerk aan de binnenkant gezien, druk als we waren met de actie in de buurten. Collectieven van werklozen: koks – goed en goedkoop in een politieke (zonder praten gaat hier namelijk niets) gaarkeuken, onderwijzers – in bijvoorbeeld de kinderopvang -, pakjesbezorgers - tegenwoordig goed lopend op motoren - voorzagen in een behoefte omdat werkloosheidsuitkeringen schaars en meestal ontoereikend waren. Drukkerijtjes, uitgeverijtjes, kleinschalig maar draaiend, werden gemeenschappelijk ondersteund en benut. Ook vonden eerste kraakacties plaats, maar het waren vooral de strijd van de dienstweigeraars en die tegen de Amerikaanse militaire bases waar anarchisten zich in het hele land druk om maakten.

Natuurlijk is de actieve wereld ook in Barcelona inmiddels veranderd. Oudgedienden maakten plaats voor jongeren, schoven zelf een stapje opzij, want bleven vaak wel bezig, oude collectieven en nieuwe collectieven met nieuwe bezigheden - boekwinkels, anarchistische snuisterijenwinkel, nieuwste muziek, restaurantjes en bars, een uitgeverij en natuurlijk een elektronische infolijn met vooral kraak- en antiglobalistennieuws. Vooral de anders-globaliseringsbeweging is nu de paraplu waaronder veel anarchisten hun acties voeren voor vrijheid, gelijkheid en solidariteit. Veel van onze vrienden gingen naar Mexico om van de Zapatisten wijzer te worden. Ook de wereld van de Spaanse anarchisten is wijder geworden.

Maar gelukkig voor ons is José nog steeds José en die hóórt gewoon bij de buurt Poble Sec, vrijwel in het centrum van de stad. Zijn plek is die van een kritische symphatisant van de CNT, en later ook van de CGT. Aanvankelijk was hij als gespecialiseerd werknemer bij Philips lid van de CNT en reisde naar Philipsvestigingen in heel Europa – in zijn

vrije tijd en op eigen kosten - om een dikke vuist te kunnen maken tegen diens slechte personeelsbeleid. Ook in Spanje werden werknemers ontslagen omdat met de lampenfabrieken naar de lage lonen landen werd verhuisd. Met hem ben ik als tolk meegegaan naar de vestiging in Eindhoven waar hij een gesprek met vakbondsleden had. Wij werden niet vrolijk van de houding van die FNV-mannen.
José werd ook niet vrolijk van zijn werk en begon voor zichzelf en met succes. Rijk is hij niet geworden van het elektronisch grafisch ontwerpen van reclame- en wervingsfolders, maar de verdiensten waren groot genoeg om actiemateriaal te kunnen maken. Affiches, vlugschriften, plakplaatjes voor muur en lantaarnpaal, maar ook ontwierp hij jarenlang de anarchistische agenda, die ook in Nederland gevraagd en verkocht werd. José is behalve een bedenker en uitvoerder ook een organisator. Niet alleen in zijn werk begon hij voor zichzelf, hij zegde ook zijn lidmaatschap van de CNT op en breidde zijn activiteiten uit in en rondom het ateneum in zijn buurt. Vanuit dit lokaal ook werd via de elektronische snelweg anarchistische informatie verzameld en verspreid en nog steeds is infosquat@ecn.org voor in- en uitgaande post te bereiken. Dank zij José - en natuurlijk dankzij vele anderen met hem - is het collectief van *mensajeros* van start gegaan, brieven en pakjes bezorgende motorfreaks, die hiermee ook de beweging gingen ondersteunen. José had het collectief van werkloze koks in de jaren zestig gezien en hielp jeugdige werklozen een handje aan een ruimte met keuken en aan werk, binnen een door henzelf opgericht coöperatie. De ingrediënten van de maaltijden worden zoveel mogelijk betrokken bij bevriende anarchisten die op het platteland ecologische collectieven draaiende (proberen te) houden. Er zijn restaurantjes al weer ter ziele, anderen openden de deuren. José was ook bij kraakacties want hij had gezien hoe het wel en niet kon – onder meer in Nederland - en werkte mee aan het opzetten van vrije ruimtes. De meeste zijn inmiddels - bij de jacht op terroristen na 11 september - weer ontruimd.

Maar in zijn wijk draait *Espai Obert*, 'zijn' Vrije Ruimte – en zijn trots - nog steeds op volle toeren. Vanuit het ateneum in Poble Sec werd dit pand aan de Parallell, een verkeersader die langs de oude stad naar de haven loopt, door buurtbewoners en actievoerders bezet. En verbouwd tot een vergader- en actiecentrum, buurthuis, bar, somsdisco, kinderdagverblijf, avondschool, vrouwenruimte, kraakspreekuurruimte en noem maar op. En riant gebouw - eens een grote ruimte met nauwelijks binnenmuren - met zalen en zaaltjes met door- en opgangen, met een podium en dakterrassen die eigenhandig door activisten zijn gebouwd, aangelegd, getimmerd, gestuct en geschilderd. Hoewel de ruimtes, behalve de bar, dag en nacht geopend zijn, vinden er nauwelijks incidenten plaats. Het is ieders verantwoording dat de ruimte vrij en aangenaam blijft. Het kàn dus blijkbaar wel.
En het is in deze *Espai Obert* dat de libertaire dagen worden gehouden en het zijn José en zijn vriendin Esperanza die zowel daar als bij hun thuis onze gastvrouw en –man zijn, hoewel ze meer in het lokaal dan thuis zullen zijn, vermoeden we zo. We vinden ze om 6 uur dan ook al in hun ruimte. Zoenen, ook van anderen, en ze nemen de tijd voor begroetingen met een biertje en een wijntje en voor het laatste nieuws. Omdat het gemeentebestuur geen toestemming heeft gegeven om de dagen zoals 25 jaar geleden in een openbare ruimte als het Park de Güell te houden – José is er nog woedend om - moesten ze hun toevlucht nemen tot *Espai Obert*. Niet dat ze niet trots op hun ruimte zijn, maar zo zijn anarchisten wel weer goed opgeborgen achter vier muren en op straat niet zichtbaar. Dit wordt hier steeds meer het beleid.
Maar binnen valt genoeg te zien en natuurlijk krijgen we een snelle rondleiding, want vorige keer was het gebouw nog niet helemaal klaar. En dan de ultieme glorie van José

en Esperanza: de barruimte. Geheel zelfvoorzienend kunnen ze hier een inkomen mee vergaren. Zij bepalen uiteindelijk de in- en verkoop, ecologische en veganistische drankjes en hapjes voor een meer dan schappelijke prijs – anders gaat iedereen eigen flessen meenemen - en zonder tussenhandel - de grote geldopslorper - te betrekken bij idealistische *compañeros*. José en Esperanza hadden zich tot voor kort superverantwoordelijk gevoeld voor het reilen en zeilen van de hele Vrije Ruimte; alle activiteiten en projecten door anderen opgezet en uit te voeren, probeerden ze in goede banen te leiden. Maar vooral José ging zo bijna aan zijn troetelkindje ten onder. Thuis was hij nooit en slapen ging niet meer. Nu hebben Esperanza en hij – inmiddels ook in de vijftig - een heel duidelijk afgebakend verantwoordelijkheidsterrein. Esperanza heeft daarnaast háár eigen terrein, feminisme en de vrouwenavonden, niet helemaal de rug toegekeerd, maar ze doen het kalmer aan. Ze maken inderdaad een ontspannen indruk, terwijl José – vroeger een wandelende schoorsteen - ook nog gestopt is met roken, 'zelfs geen joint meer'. Ze laten dingen soms maar mis gaan, want zij hebben óók ooit van hun fouten geleerd.

Deze week zal er echter weinig mislopen. Er zit een 'dikke' organisatie achter de avonden van *ateneos libertarios* uit drie verschillende buurten, het informatie-, muziek- en speldjes-tshirts- en snuisterijencentrum El Lokal, het anarchistische documentatiecentrum Ateneo Enciclopic Popular, uitgeverij Virus, het tijdschrift *Polêmica*, de overkoepeling van de Chiappa-beweging en, tot mijn genoegen, de 'concurrerende' stichtingen Anselmo Lorenzo van de CNT en Salvador Seguí van de CGT. De publiciteit voor de dagen had dan ook weinig te wensen overgelaten en had zelfs via de elektronische snelweg mensen en organisaties weten te bereiken. Dit blijkt ook uit de opkomst.
De stoelen opgesteld in een halve cirkel rondom het podium zijn vrijwel allemaal bezet. Op deze eerste avond wordt er niet gedebatteerd maar kunnen de aanwezigen zich voorstellen. Een afgevaardigde van actiegroep of anarchistische groepering krijgt de kans om uit te leggen wie ze zijn, hun politieke visie te geven, de strijdpunten bekend te maken en het standpunt waarmee het debat van de komende dagen zal worden ingegaan. En deze kans laat niemand zich ontnemen. Goed voorbereid en praatgraag zijn de anarchisten uit Madrid en Baskenland, uit Aragon en Extremadura, Valencia en Andalusië, met zichtbaar genoegen wel een kwartier aan het woord. Anarca-feministen, Ateneos, Zapatisten, verschillende antiglobalistengroepen, houden ellenlange of wat kortere politieke statements, ver- en betogen en deze worden tot mijn stomme verbazing door een publiek van ruim honderd mensen met geduld, belangstelling en zonder morren aangehoord.
Ik vraag me af of ik alles wel goed begrijp en besluit toch maar even te morren, wel wetend dat ik tegen haren in zal strijken: als deze bijeenkomst internationaal is, mag er dan alsjeblieft Spaans gesproken worden, want Catalaans wordt niet door iedereen verstaan. Poeff_ dit wordt ook een eerste – en volgens mij die avond de enige - discussie. Natuurlijk worden de nationalisten boos, maar zij worden teruggefloten door andere aanwezigen en na een felle woordenwisseling wordt op deze avond de voertaal Spaans, want het is inderdaad een internationaal festijn. Dan wilde ik maar dat ik nooit iets had gezegd, want – zie ik er zo stom uit? - er komt een minutendurende schoolmeesteruitleg over het waarom van het liever niet Spaans praten op een anarchistische bijeenkomst: want de taal van de onderdrukker, want jarenlang verboden, want Catalaans de eigen taal van de vrijheid en zo maar door. Ik voel mijn oogleden zwaar worden terwijl ik staar naar de berispende macho-onderwijzer: wanneer houdt-ie-eindelijk zijn mond?

Curieus is - constateer ik ook nu ik het helemaal begrijp - is dat iedere sprekerster stellingen, statements, politieke beschouwingen

geeft en nieuwe sociale bewegingen aan de orde stelt en analyseert die zijn of haar voorgangerster, zij het in een andere volgorde en misschien met nèt een ander accent, ook aan de kaak stelt.
Nadat ik dit merk, dwaal ik makkelijk af en begin als een ongedurige kleuter op m'n stoel te draaien en de zaal af te zoeken naar meer of minder bekenden en naar sprekers die mijn belangstelling hebben gewekt. Er zitten meer mensen in hoekjes te praten - hoe kan het ook anders met die anarchistische Spanjaarden - en ik schroom niet om er op dezelfde manier een onderhoudende avond van te maken. We praten met historici, documentairemakers, boekenschrijvers, tijdschriftenuitgevers, de een meer feminist, de ander meer antiglobalist, zapatist, buurt- of milieudeskundige, ecologisch verbouwer, de ene noemt zich kraker, de andere anarchist, maar gemeen hebben ze allemaal dat ze bruisen van activiteit en activisme. *Viva Barcelona!*
Natuurlijk een drankje en de *cena* na afloop. Vanavond alleen met José en vriendin, gelukkig, want even bijkomen. Ook moet de auto nog worden veiliggestald en onze bagage naar boven gesleept. We zijn moe maar staan verbaasd van onze energie en praten en drinken tot in de kleine uurtjes. Esperanza vroeg – nou ja - naar bed want werkt weer halve dagen en wij wat later en langer uitslapen in de beste slaapkamer in hun kleine appartement. Het is goed om hier weer thuis te zijn.
*Hanneke Willemse*

WANNEER DANSEN TAFELS DE TANGO?

Naar aanleiding van de spiritistische speculaties van André van Raaij in *De AS* 140 het volgende.
Ik heb me ooit eens met spiritisme bezig gehouden. Niet omdat ik er zelf iets in zie, maar omdat ik de theorie nodig had voor een literair onderzoek naar de opvattingen daarover in de negentiende eeuw en de horrorliteratuur die daaruit voortkwam. Vandaar dat ik er nogal wat boekjes over had doorgewerkt, onder meer eentje uit 1866 van de geruchtmakende pseudo-arts Siemering. Een verklaring voor de verwantschap van sommige spiritistische opvattingen met anarchistisch utopisme is wellicht te geven, want met de utopie is het eigenlijk allemaal begonnen!
Als aartsvader van het spiritisme wordt gewoonlijk Emmanuel Swedenborg (1688-1772) genoemd, een Zweedse wetenschapper, die zich in zijn tijd bezig hield met een fysiologisch onderzoek naar de plaats van de ziel in het lichaam. Nadat hij daarvan de plaats had weten te vinden, veranderde zijn leven en kreeg hij spontane openbaringen uit de geestenwereld van gestorvenen, die hij te boekheeft gesteld. De geestenwereld toonde hem het leven in het hiernamaals vooral als een sociaal paradijs waarbij de standen waren opgeheven, overigens ook omdat de aardse behoeften niet meer bestonden. Daarnaast vond hij het bewijs dat de ware liefdesverhoudingen eerst in dit hiernamaals tot stand kwamen, hetgeen vooral van invloed is geweest op bepaalde romantische opvattingen. Ofschoon Swedenborg zelf geen enkel verband had gelegd tussen zijn vroegere onderzoekingen naar de ziel en zijn latere openbaringen, zijn volgelingen van zijn leer dat wel gaan doen. Dat gebeurde toen voor het eerst de suggestie en de hypnose werd ontdekt, door Franz. Anton. Mesmer (1734-1815), die meende dat de menselijke ziel met elkaar kon worden verbonden door elektriciteit en in het bijzonder door magnetisme. Met dit magnetisme, zo dacht men, kon men ook contact krijgen met overledenen. Dit werd wijd verbreid geaccepteerd in het begin van de negentiende eeuw, in de ontwikkelde samenleving waren ze eigenlijk even populair als Freud in onze tijd. Zelfs werd het bekende verhaal *The facts in the case of Dr. Valdemar* van Edgar Allan Poe dat in 1848 in het dagblad *The Boston globe* verscheen, in een Brits medisch tijdschrift serieus genomen! Het spiritisme is van die vóór-psychologische 'pseudo'-wetenschap een uitvloeisel en er zijn genoeg boeken waarin bewijzen

van verschenen geesten zijn opgenomen; ook de latere schilderijen van Mathijs Maris moeten daarvoor doorgaan.

Het spiritisme heeft behalve het geloof in een utopische geestenwereld buiten dit leven ook geleid tot een aantal nevenproducten als automatische schilderkunst - de eerste Nederlandse abstracten waren nagenoeg allemaal theosoof of spiritist! - en het écriture automatique van de surrealisten, die overigens ook met spiritisme hebben geëxperimenteerd (zo heeft Robert Desnos ooit eens de geest van Robespierre in zich gekregen!). Eigenlijk is het spiritisme te vergelijken met de trance in andere vormen van mediamieke bezweringen en voorspellingen van 'zieners' en mystici. Het gaat om de onbekende delen van het menselijk denken waarmee men van eeuwen her heeft geprobeerd de grenzen tussen het tijdelijke en het andere op te heffen om vanuit de verklaring achter de spiegel een oplossing te vinden voor het heden. In deze opvatting lijkt er een verschil te bestaan met het spiritisme, omdat de ervaring van de zogenaamde 'natuurgodsdiensten' ervan uitgaat dat men de mediamieke openbaringen als een directe bron van kennis moet beschouwen, als een soort medische encyclopedie. Volgens deze visie zou deze kennis dan ook - anders dan Kropotkin veronderstelde - deel uitmaken van de vaardigheden in het 'wederkering dienstbetoon' van de oorspronkelijke menselijke samenleving. De surrealistische beroepsrevolutionair Benjamin Péret heeft na 1945 het sjamanisme van de Mexicaanse indianen 'het begin van de wetenschap' genoemd, daarmee aangevend dat zij een bijdrage leverden voor de strijd van de verbeelding om de macht. Dat was in die tijd vooral interessant omdat de avant-gardisten wanhopig hadden geprobeerd een anti-mythe te ontwerpen tegen de 'mythische' fundamenten van het Derde Rijk. Maar voor de verwezenlijking van het anarchisme houd ik mij liever bij de directe belangenstrijd op deze wereld...

*Jan Bervoets*

---

## BOEKBESPREKINGEN

PROPAGANDIST VAN DE DAAD

Op 22 juli 1996 overleed Kees Koning, de bekende vredesactivist, aan een hartstilstand. Hiermee kwam een einde aan zijn missie, die bestond uit met zoveel mogelijk directe actie de mobilisatie tegen de oorlog aan te gaan. Om zich heen bouwde hij een kern van militanten, die nog steeds verzet plegen tegen de wapenhandel en tegen de oorlogsvoorbereiding, waarbij de voortdurende acties rond de kernbommen op de legerbasis te Volkel een belangrijk voorbeeld is. Deze acties waren en zijn nog steeds schoolvoorbeelden van geweldloze weerbaarheid, die blijkbaar alleen voor de gevestigde orde gewelddadig zijn. Koning heeft voor zijn sabotageactie tegen de militaire collaboratie en de wapenhandel zo'n twee jaar in gevangenissen doorgebracht.

Kees Koning was katholiek priester en is dit zijn leven lang gebleven. Zijn inspiratie ontleende hij aan zijn roeping en het daaraan verbonden idealisme. Omdat zijn levensbeschrijving vooral is samengesteld uit dagboeken en gesprekken van hemzelf en zijn kennissenkring als bron, doet zij vooral denken aan een heiligenleven. Er zijn echter genoeg katholieke heiligen uit de tweede helft van de vorige eeuw die voorlopig niet door Rome zullen worden erkend. Er zijn er zelfs door pausen als Pius XII in de ban gedaan, en door toedoen van zijn eigen prelaten tot martelaar gemaakt want uitgeleverd aan de beulen van de dictatuur die de steun genoten van kerkelijke organen als Opus Dei. Onder de verworpenen van de kerkelijke hiërarchie behoort zeker Abbé Pierre, die zich bezig hield met productieve associaties van de voddenrapers van Parijs. Kees volgde hem na tijdens zijn missiewerk in India en toen hij daar niet meer naar toe kon gaan, werkte hij samen met Emmaus Eindhoven.

Voordien was hij echter aalmoezenier van Nederlandse militairen, gelegerd in Duitsland, zonder echter het militair gezag te steunen: toen de door hem begeleide eenheden zich oefenden in de voorbereiding van een kernoorlog, kreeg hij bij navraag te horen dat indien de nagebootste situatie werkelijkheid zou zijn, alle manschappen die aan de oefening deelnamen feitelijk waren afgeschreven.

Dit was het begin. Koning maakte kennis met de denkbeelden van Gandhi en indirect ook met die van Dietrich Bonhoeffer. Wat hieruit volgde, is een reeks van acties en conflicten met officiële organisaties, ook wel eens uit 'revolutionair ongeduld', dat naar directe resultaten streeft. De laatste ruim tien jaar waarin zich dat allemaal afspeelt, beslaan het leeuwendeel van het boek: het begint met de ontbinding van de brede vredesbeweging na de aanvaarding van de kruisraketten in 1985 en de kennismaking met de internationale beweging 'zwaarden en ploegscharen' en het eindigt eigenlijk nooit. Alle beschreven daden zijn individuele acties ter verandering van een heersende rechtsorde die wapenleveranties aan onderdrukkende tirannen toelaat, die bevordering van oorlog oogluikend toelaat en de onderdrukking van de armen door de rijken in stand houdt. De acties verstoren die orde, zij saboteren, maar wijzen vooruit naar een rechtsorde die zich tegen de oorlog keert. De anarchistische ondertoon bij de verwezenlijking van een doelstelling door propaganda van de daad blijkt uit de feiten: het boek eindigt noodzakelijkerwijs in 1995, maar het werk wordt voortgezet door een organisatie die de kaders van geloofsafkomst of politieke partijen overstijgt.

Wij zullen er in Appelscha meer over horen. (JB)

*Gerard van Alkemade, Al ga je eraan kapot! Het leven van vredesactivist Kees Koning; Papieren Tijger; Breda 2002; 290 pag.; 20 euro.*

COMMUNARD

Onlangs kocht ik in een uitverkoop een beschadigd exemplaar van de memoires van de communard Jean Allemanne: zijn avonturen als officier binnen de commune en daarna in het bagno in Nieuw Caledonië. Allemanne is een socialistische syndicalist, die streeft naar een federale en gedecentraliseerde maatschappij die vooral vanuit militante actie ontstaat. Ik heb er al een paar interessante bladzijden van gelezen, maar dat is niet de reden dat ik dit aanhaal. Het boek is immers in het Frans geschreven en dat komt zelden in AS-besprekingen voor. De werkelijke reden is dat dit boek één van de herdrukken is van de legendarische uitgaven van Maspéro, die indertijd ook zoveel deed met Franz Fanon, Che Guevara en alles wat in de jaren zestig tot de theoretische avant-garde behoorde. Daar valt ook, meen ik, de bundel *Voor een libertair marxisme* van Daniel Guérin onder. De grondslag van zijn benadering, waarmee hij indertijd in aanvaring kwam met Arthur Lehning - voor wie anarchisme en marxisme nu eenmaal onverenigbaar waren -, ontleende Guérin aan de ervaringen van de meirevolutie in Parijs. De klassieke beschrijving daarvan is opgesteld door de 22-maartbeweging onder de titel *Ce n'est qu'un début, continuons le combat* (Dit is het begin, wij gaan door met de strijd).

Daarin werd beschreven hoe - los van elk centraal organisatorisch gezag en langs spontane weg - de revolutie als een verwerkelijking van een kern van samenlevingen van onderaf werd verwezenlijkt, zoals ik dat later in 1975 ook nog in Portugal geboren zag worden. Dit boek is, anders dan de werken van Danny Cohn-Bendit, nooit in het Nederlands vertaald, al zijn de samenstellers later nog door Danny geïnterviewd. Toen ik het boek in 1975 aan iemand uitleende om het voor uitgeverij Pamflet te laten vertalen en bewerken, verdween dit onder een stapel werk en discussiemateriaal dat de crisis van de federatie begeleidde. Ik heb het werk nooit meer terug gezien...

Enfin, nu weer wel! Want het komt ook op de nieuwe fondsenlijst voor. Ik heb het besteld bij de uitgeverij La [Ré]decouverte, 9

bis Rue Abel-Hovelacque, Parijs XIII, Frankrijk, via de gewone boekhandel. Whopeee! (JB)

JONGEREN EN VEGANISME

Onafgebroken keek ze naar iets dat ze onder haar tafel hield, terwijl haar wiskundespullen onaangeroerd voor haar lagen. Een mobiele telefoon leek me onwaarschijnlijk, het bleek een boek te zijn, getiteld *Anders dan jij*. Ze moest het echt op dat moment uitlezen, het was zó spannend. O ja, zei ze tegen me, de hoofdpersoon is veganist, net als jij. Dat wekte mijn nieuwsgierigheid.

*Anders dan jij* gaat over het zeventienjarige meisje Hannah, dat niet meer bij haar ouders woont. School kan haar nauwelijks boeien, en ze kan niet veel met de meeste van haar leeftijdsgenoten. Hannah worstelt met vele vragen: "Is het mogelijk om een rechtvaardige wereld te creëren? Waarom huil ik zo vaak? Waarom ben ik niet zoals de anderen? Al mijn vragen die nooit werden beantwoord. Die niet eens werden gesteld. Dat wat er elke dag tussen kwart over acht en half vier gebeurde, was toch maar nep. Het was maar een spelletje. Dat wat ik écht wilde leren, heb ik mezelf natuurlijk geleerd. ( ) En ik wist meer over het milieu en over gelijkwaardigheid dan onze leraar algemene natuurwetenschappen. Hij had geen idee wat 'verantwoorde milieuruimte' betekende. En ik wist meer over politieke theorieën en filosofie dan onze leraar maatschappijleer. Wat wist zij van Proudhon, Kropotkin en Singer? Niets."

Overigens blijft het bij Hannah niet alleen bij vragen, ze heeft er ook antwoorden op. "Hoeveel autokilometers per dag? Nul. Hoeveel vlees per week? Nul. Hoeveel vliegreizen per jaar? Nul. Ik zal zoveel ruimte innemen op aarde dat er genoeg ruimte is voor iedereen. ( ) Het waren de ideeën, opeens begreep ik het, ja, zo zit de maatschappij in elkaar, zo is het. En zo zou het moeten zijn. Anarchie maakt je vrij. Er is een strijd te strijden. Het moet leuk zijn mee te doen aan een revolutie. Ja, ja, ja, ja, ja."

Hannah is ook veganist, en ze heeft daar zeer herkenbare gedachten over. "Het moeilijkste van het veganist zijn is niet om eten te vinden dat zonder dierenleed is geproduceerd. Het is niet moeilijk om lekker veganistisch eten klaar te maken, het is niet moeilijk om alle vitaminen en voedingsstoffen binnen te krijgen, het is niet moeilijk om je eigen eten mee te nemen als je bent uitgenodigd bij vleeseters, het is niet moeilijk om bepaalde smaken op te geven, hoewel ik soms kan dromen van kaas, nee, het moeilijkste is al het gepraat. Dat je het altijd moet uitleggen en dat je je altijd moet verdedigen. Veel mensen worden agressief en raken geïrriteerd als ze iemand tegenkomen die geen dode dieren wil eten. Dat is vreemd. En heel erg vermoeiend."

*Anders dan jij* gaat echter niet alleen hierover, het is ook een spannend, en zeker een opmerkelijk jeugdboek. Daarnaast is de verhaalstructuur, met een soort Droste-effect, zeer apart, al deed dat me op het eind wel duizelen. Nadat ik het boek, net als dat meisje in mijn klas, in één ruk had uitgelezen, vroeg ik me af hoe iemand zo de leefwereld van een bewust levende puber kan beschrijven. Hoe zou de Zweedse schrijver, Per Nilsson, daar zelf tegen aan kijken? Wat surfen op internet leverde al snel op dat hij ooit leraar wiskunde (!) en muziek is geweest en dat hij is getrouwd en vier kinderen heeft. Hij begon met schrijven om zijn kinderen duidelijk te maken hoe hij zijn jeugd beleefd had, maar meer kon ik niet over hem vinden. Met wat moeite achterhaalde ik zijn emailadres, en stuurde hem een mailtje, waarop hij vriendelijk antwoordde: "Natuurlijk sympathiseer ik in meerdere opzichten met Hannah, sterker nog, ik herken meer in haar dan in de schrijver/bedenker Per Nilsson. Vanaf dat ik in de begin jaren zeventig puber was, ben ik gefascineerd geweest door het anarchisme en de droom om een maatschappij te bouwen die rechtvaardig en vrij is. Mijn ideeën over ecologie en de toekomst van de aarde heb ik geprobeerd te gebruiken in een ander jeugdboek, getiteld *Het lied van de raaf*. Wat betreft dierenrechten en veganisme ge-

bruik ik niet mijn eigen gedachten en ervaringen, om eerlijk te zijn vind ik die onderwerpen van minder belang. Maar nogmaals: ik schrijf voor jonge mensen van nu; en ik weet dat voor degenen die om de maatschappij, de wereld en de toekomst geven, deze vragen belangrijk zijn. (Twee van mijn kinderen zijn veganist, één is vegetariër en één eet vlees. Wat mijn vrouw en mij betreft, we eten alles behalve vlees en kip uit de bio-industrie.)" Dat waren duidelijke antwoorden! Per Nilsson is in Zweden een beroemd schrijver en ik heb zo het vermoeden dat zijn boeken ook in Nederland door jongeren gretig gelezen worden. En dat is alleen maar toe te juichen. (PL)
*Anders dan jij; Per Nilsson; ISBN 90 5637 372 2.*

NAAR EEN NIEUWE LEVENSSTIJL

Het nieuwste boek van AS-redacteur Marius de Geus, verschenen onder de titel *The end of over-consumption,* werd me toegezonden ten tijde van de oorlogsvoorbereidingen tegen Irak. Ik lees in een weekblad dat de oorlogskoorts het economische klimaat vergiftigt. De economische redacteur van dienst schrijft: "Niet alleen het ondernemersvertrouwen staat laag, ook de consumenten laten het afweten. Het is een ijzeren regel: een economie met consumenten die staken sukkelt naar het dode punt." En zo belanden we meteen bij de problematiek die centraal staat in het boek van De Geus. Hij vertrekt vanuit de constatering dat het grote succes van het begrip 'duurzaamheid' geleid heeft tot haar pervertering. Dominante politieke kringen presenteren 'duurzaamheid' als een magische formule om ecologische overleving onlosmakelijk te verbinden met een onbegrensd productie- en consumptiesysteem.
In de lijn van zijn vroegere denken gaat De Geus op zoek naar een meer serieuze, 'sterke' variant van duurzaamheid en hij onderzoekt of deze verzoenbaar is met de liberale filosofie die momenteel de grenzen van het politiek haalbare aangeeft. Dat belet hem niet om evenzeer inspiratie te gaan zoeken bij radicale groene denkers waarvan de ideeën als een kompas kunnen gehanteerd worden om onze samenleving een ecologische koers te laten varen. Zij laten ons bovendien zien dat de ecologische problematiek tevens uitdrukking is van een diepergewortelde culturele crisis die ons dwingt vragen te stellen over ons mens- en natuurbeeld, levensstijl en opvatting over het 'goede leven'. Een ecologisch verantwoorde samenleving vereist een 'nieuwe mens', een taboeformule in het tijdperk van het marktfundamentalisme die De Geus dan ook met de nodige voorzichtigheid aanpakt. Hij meent aanzetten voor een haalbare oplossing te vinden in een marktconforme bijsturing van ons consumptiegedrag (ecotaksen en verhandelbare individuele emissierechten) en - vooral - een nieuwe levensstijl. Deze laatste mag niet radicaal breken met het gangbare materiële hedonisme maar moet een gulden middenweg zoeken tussen een overdreven consumptiehonger en volledige ascese. Hij houdt ons het beeld voor van een "economie van het genoeg" die samengaat met een "plezierige soberheid" waarbij onder meer voldoening gevonden wordt in wat de natuur ons gratis te bieden heeft (zie ook: Ton Lemaires *Met open zinnen*).
Het boek van Marius de Geus is een goed beargumenteerd pleidooi voor een haalbare politiek die aanstuurt op een groene trendbreuk. Het is een onderneming waarbij er constant gedanst wordt op een slappe koord. Hoe 'haalbaar' mag een radicale groene politiek zijn zonder een wat al tè gemakkelijke prooi te worden voor het soepele inkapselingsvermogen van de 'business as usual'? Hoe realistisch is een politieke theorie die systeemconforme maatregelen wil aaneenrijgen tot een revolutionaire strategie? Het antwoord op deze vraag zal variëren maar de inzet is tè hoog om het voorgestelde 'groene revolutionaire reformisme' bij voorbaat als de zoveelste theoretische hersenschim af te doen. (RJ)
*Marius de Geus, The End of Over-consumption. Towards a Lifestyle of Moderation and Self-restraint; International Books, Utrecht 2003; 222 pag.*

## TOLSTOJ'S EVANGELIE

Het diatessaron, een keuze uit de vier canonieke evangeliën met de bedoeling er één samenhangend verhaal van te maken, is zo oud als het christendom zelf. De zogenaamde kinderbijbel is het voor de meeste mensen nog bekendste voorbeeld, waarschijnlijk is het thans de meest voorkomende vorm van een dergelijke dwarsdoorsnede. Tolstoj heeft een eigen diatessaron gemaakt voor volwassenen, waarmee hiij beoogde de ware kern van het christendom weer te geven, of, zoals ook wel uitgedrukt is, Christus zonder het christendom aan het woord te laten. Het was een taak die Tolstoj zich de laatste tientallen jaren van zijn leven gesteld heeft, op een manier die hem op excommunicatie uit de orthodoxe kerk is komen te staan enerzijds en die hem een schare navolgers of volgelingen heeft opgeleverd anderzijds. Zo staat hij bekend als degene die de stroming die zich uitdrukkelijk christen-anarchistisch noemt is begonnen. Zijn diatessaron, *Mijn kleine evangelie*, heeft - zeker in Nederland - daarbij overigens geen rol van belang gespeeld. Sterker nog, de volledige tekst is nu pas in het Nederlands vertaald: uitgeverij Vrede had er een samenvatting van uitgegeven, zo'n honderd jaar geleden. Het is een paradox: deze basistekst van de grondlegger van het christen-anarchisme was nauwelijks bekend en het is maar de vraag of grote bekendheid tot grote bemindheid zou hebben geleid. De man die Jezus tot de kampioen van de weerloosheid - excuseer ook deze paradox - gemaakt heeft, zal zeker niet onbedoeld de kerk geprovoceerd hebben door wat de Nederlandse vertaling 'schriftgeleerden' noemt consequent als 'orthodoxen' aan te duiden.

Tolstoj geeft geen vertaling, maar een exegetische navertelling van wat hij de kern van de evangeliën vindt, waarbij hij een opvallende voorkeur toont voor Mattheus. Het is Tolstoj's eigen exegese: Jezus is een profetisch figuur die spreekt van Vader en Geest die voor iedereen bereikbaar zijn - zijn Jezus heeft onmiskenbare trekken van de Boeddha, in overeenstemming met schrijvers die Tolstoj zelf navolgt en met wat ik maar de tijdgeest zal noemen. Die tijdgeest is er nu ook: overeenkomsten tussen boeddhisme en christendom worden naarstig gezocht, ook of juist in christelijke kringen. Godsdienst in het algemeen en het christendom in het bijzonder heeft echter inmiddels zijn vanzelfsprekende plaats verloren in de samenleving en in het denken of voelen van de meeste mensen in de zogeheten ontwikkelde wereld (de barbaarse *reborn Christians* in de Verenigde Staten onderstrepen dit alleen maar, al denken zij het tegen te spreken). Dit maakt dat de tekst van Tolstoj zeker niet (meer) het effect zal hebben die hij een eeuw geleden had. Jammer genoeg, want Tolstoj's Jezus is inderdaad anarchist, een radicaal afwijzer van de wereldlijke overheid en het geweld dat zij vertegenwoordigt. Of zijn nogal sterk onderwijzende tekst een her- of doorlevend christen-anarchisme kan inspireren, zal de naaste toekomst moeten uitwijzen. Er is in ieder geval dus nu een - zij het helaas nogal slordige - volledige Nederlandse vertaling. (AdR)

*Lev Tolstoi, Mijn kleine evangelie - korte uiteenzetting van de boeken der vier evangelisten; vertaald door Arthur Langeveld; Utrecht: Erven J. Bijleveld, 2002; 207 pag.; 18,50 euro.*

## DOMELA-LEZINGEN

Sinds Het Ferdinand Domela Nieuwenhuis Museum in 1999 verhuisde van Amsterdam naar Heerenveen organiseert het FDN-Fonds - de beheerder van het museum - jaarlijks met succes de zogeheten Domela-lezingen. Daarbij wordt meer of minder rechtstreeks aandacht geschonken aan de ideeën of de persoon van 'de aartsvader' van het anarchisme in Nederland. Voor wie niet in staat is om die lezingen bij te wonen worden de teksten in brochurevorm uitgebracht.

De lezingen op de openingsdag (26 juni 1999) zijn te vinden in de brochure *Orde!* waarin Rudolf de Jong vanuit libertair perspectief het probleem van veiligheid en ordehandhaving bespreekt en Wim Harms de aandacht vraagt voor het boekje *Vredesstem-*



*men* dat Domela een eeuw terug publiceerde naar aanleiding van de op initiatief van de Russische tsaar georganiseerde Haagse Vredesconferentie.
De eerste officiële FDN-lezing vond plaats op 20 november van datzelfde jaar en werd gehouden door Homme Wedman. Hij sprak over de filosoof en vrijdenker Leo Polak (zie *Zevende Jaarboek Anarchisme - De AS* 130/131). De tweede lezing (november 2000) werd gehouden door Flip Bool, die sprak over de grafische vormgevers in de jaren twintig en dertig en daarbij aandacht schonk aan onder anderen Cesar Domela, Arntz en Heartsfield. De derde lezing (november 2001) had 'wereldburgerschap' tot onderwerp. De filosoof Lolle Nauta pleitte daarin voor kosmopolitisme, niet alleen als consequentie van democratie maar ook 'als erkenning een gemeenschappelijk lot te delen'.
De via het secretariaat van het FDN-Fonds (p/a IJsselstraat 32c, 1078 CJ Amsterdam) te verkrijgen brochures tellen 33 pagina's en kosten circa zes euro per stuk. (HR)
*Rudolf de Jong, Wim Harms, Orde!; Serie FDN Lezingen; Amsterdam 2000.*
*Homme Wedman, Domela's erfgenaam? Leo Polak over autonomie en ethiek; Serie FDN Lezingen I; Amsterdam 2000.*
*Flip Bool, Grafische vormgeving en engagement in het Interbellum; Serie FDN Lezingen II; Amsterdam 2001.*
*Lolle Nauta, Wereldburgerschap; Serie FDN Lezingen III; Amsterdam 2002.*

PREDIKANT EN POLITICUS

Herman Noordegraaf promoveerde acht jaar geleden op een indrukwekkende studie over de anarchistische dominee Bart de Ligt. Maar ook van vele andere religieus-anarchisten, christen-socialisten en antimilitaristen (vaak predikanten) heeft hij portretten gepubliceerd. Zo schreef hij in dit tijdschrift onder meer over Annee de Jong (*De AS* 95), Jos. Giesen (*De AS* 119/120) en Henri van den Bergh van Eysinga (*De AS* 134/135).
Inmiddels begin je je af te vragen wie Noordegraaf nog allemaal op zijn lijstje heeft staan. Sinds kort kan Nico van der Veen daarvan worden afgestreept. Samen met Paul Denekamp - die zich eerder heeft bezig gehouden met de geschiedenis van de in GroenLinks opgegane Pacifistisch Socialistische Partij (PSP) - schreef Noordegraaf een interessante biografie van deze pacifistische predikant en politicus die in 1959 de kansel verruilde voor de Tweede Kamer.
Van der Veen gaf daar op zijn eigen wijze vorm aan het denken van deze nieuwe politieke partij, die de heersende Koude Oorlog-ideologie wilde doorbreken. Maar ook daarbuiten liet hij zich als politicus kennen, met name in acties tegen het kolonialisme en tegen de atoombewapening. Hij overleed in 1962. Van der Veen was een inspirerend spreker en een sociaal bewogen mens. Terecht zeggen zijn biografen dat Nederland zeker meer van hem had gehoord als hij niet zo vroeg was gestorven. (HR)
*Paul Denekamp en Herman Noordegraaf, Vanwege de gerechtigheid. Leven en strijd van 'rooie dominee' en politicus Nico van der Veen (1916-1962); Narratio, pb 1006, Gorinchem 2002; 72 pag.; geill.; 10 euro.*

## Beste lezer(es),

* Dit 141ste nummer van *De AS* heeft als thema Boeken. Evenals de vorige aflevering over Dood is het een dikker nummer dan gebruikelijk. Dat heeft evenwel zo zijn financiële consequenties en we vragen dan ook degenen die het abonnementsgeld voor 2003 nog niet gestort hebben dit alsnog per omgaande te doen. En vergeet bovendien het Steunfonds niet! Zonder uw extra bijdragen op postgironummer 4460315 van De AS in Moerkapelle kunnen we dit tijdschrift immers niet (blijven) uitgeven.
* In 2002 ontvingen we in totaal 1477 euro (3250 gulden) aan donaties. Veel dank! In 2001 was dat 3533 gulden, zodat we erop vertrouwen dat onze lezers en lezeressen ditmaal die neergaande trend ombuigen. Stort daarom (nogmaals) een bijdrage naar draagkracht in het Steunfonds!
* Beter laat dan nooit organiseren we komend najaar een feestelijke bijeenkomst om met alle lezers en lezeressen te vieren dat De AS in december 2002 dertig jaar bestond. Dit zal plaats vinden op 8 november in Parnassos, Kruisstraat 201 in Utrecht, tegelijk met de vijfde Anarchistische Boekenmarkt. Het zal een vrij toegankelijk middagprogramma worden, maar over de invulling ervan wordt nog even nagedacht. In het komende nummer, dat begin september in de bus zal glijden, melden we het definitieve programma. Noteer alvast de datum!
* Zoals gewoonlijk combineren we in de zomer de uitgave van het Jaarboek Anarchisme met een themanummer. Deze AS 142/143 zal gewijd zijn aan de Duitse anarchist Erich Mühsam, een van de eersten die in een concentratiekamp overleed. In voorbereiding is een themanummer over Nederlandse anarchisten in de Tweede Wereldoorlog. Aanleiding was de ontvangst van een artikel daarover van Koen Haegens, dat we vorig jaar niet geplaatst hebben omdat het met name door zijn beknoptheid tot verkeerde conclusies kan leiden. Het artikel is nu te lezen in het blad Buiten de Orde (voorjaar 2003).
* Met ingang van dat nummer zal Ptje Lanser die al enkele jaren de rubriek Bladspiegel verzorgt de AS-redactieraad komen versterken.
* Alle afleveringen van *De AS* (deels originele uitgaven, deels herdrukt) zijn tegen gereduceerde prijzen leverbaar. De nummers zijn afzonderlijk te bestellen (zie elders in dit infokatern) maar zijn nog goedkoper als gebruik wordt gemaakt van een of meer van onderstaande aanbiedingen.
AANBIEDING 1: dit pakket inclusief verzendkosten omvat alle tot nog toe verschenen nummers (origineel dan wel herdruk) plus het in 1994 apart verschenen Eerste Jaarboek Anarchisme alsmede de onmisbare Bibliografie van 26 jaargangen van *De AS* voor 95 euro.
AANBIEDING 2: voor 36 euro (inclusief verzendkosten) sturen we alle nog leverbare originele nummers van *De AS* (zie het overzicht elders in dit infokatern).
AANBIEDING 3: met uitzondering van het Eerste Jaarboek Anarchisme en de Bibliografie sturen we alle 17 boeken en brochures die *De AS* inmiddels heeft uitgebracht (zie het overzicht van de Reprintreeks en de Overige Uitgaven elders in dit infokatern) inclusief verzendkosten toe voor 42 euro.
AANBIEDING 4: alle uitgaven zoals genoemd in aanbieding 3 plus het Eerste Jaarboek Anarchisme en de Bibliografie inclusief verzendkosten voor slechts 49 euro.
Vanzelfsprekend gelden alle aanbiedingen voor zolang de voorraad strekt. Bestellen via postbanknummer 4460315 van De AS, postbus 43, 2750 AA Moerkapelle met vermelding van de gewenste aanbieding(en).

Redactie en administratie *De AS*

## LOSSE EXEMPLAREN

Zolang de voorraad strekt zijn tegen gereduceerde prijs losse exemplaren verkrijgbaar van een groot aantal eerder verschenen *afleveringen* van De AS. Men kan deze nummers bestellen door storting/overmaking van 2 euro per exemplaar (inclusief verzendkosten) op postgiro 4460315 van De AS, postbus 43, 2750 AA Moerkapelle. In verband met de verzendkosten moet voor tenminste 6 euro besteld worden!

Leverbaar zijn de volgende afleveringen: nr. 38 (Bedrog van het kapitaal), nr. 41 (Gezondheidszorg), nr. 42/43 (Proudhon), nr. 44/45 (Onkruit & Antimilitarisme), nr. 46 (USA), nr. 47 (Geweld), nr. 55/56 (Politieke vorming), nr. 59/60 (Anarchistische perspectieven), nr. 61 (Marx), nr. 64 (De crisis), nr. 65 (Nationalisme & bevrijdingsbewegingen), nr. 66 (Een libertaire staat?), nr. 67 (Arbeidsethos), nr. 68 (Anarchisme & utopie), nr. 69 (Nieuwe sociale bewegingen), nr. 70 (Clara Wichmann), nr. 71 (Staatskunst of straatcultuur), nr. 72 (Eigendom), nr. 73 (Technologie), nr. 74 (Spanje 1936-1986), nr. 75 (Macht), nr. 77 (De verwording van rechts), nr. 78 (Max Stirner), nr. 79 (Musica Anarchica), nr. 80 (Berlijn), nr. 81 (Onderdak), nr. 82 (Tegenethiek), nr. 84 (Oost-Europa), nr. 86 (Literatuur), nr. 87 (Domela Nieuwenhuis), nr. 88 (De staat van de ecologie), nr. 89 (Onder anarchisten), nr. 90 (De verlokking van rechts), nr. 91 (Murray Bookchin), nr. 92 (Menselijke natuur en anarchisme), nr. 93 (Stad, straat, federatie), nr. 94 (Het labyrint van de vrijheid), nr. 95 (Christen-anarchisme), nr. 96 (Buitenstaanders over anarchisme), nr. 97 (Israël), nr. 98 (Transport), nr. 99 (Sarajevo), nr. 100 (Beeldvorming), nr. 101 (Media), nr. 102 (Nederland immigratieland), nr. 103 (William Godwin), nr. 104/105 (België), nr. 106 (Economie), nr. 107 (Politiek), nr. 111 (Voorheen Sovjetunie), nr. 113 (Gustav Landauer), nr. 114 (Poëzie als ordeverstoring), nr. 115 (Latijns Amerika), nr. 117 (Domela als internationale figuur), nr. 118 (Italië), nr. 121 (Leren), nr. 124 (Dieren), nr. 125 (Disciplinering), nr. 128 (Armoede), nr. 129 (Frankrijk), nr. 132 (Afrika), nr. 133 (Techn@), nr. 136 (Tolerantie), nr. 137 (Globaal), nr. 140 (Dood).

*Sommige originele afleveringen*, met name dubbelnummers, kosten 4 euro per stuk. Het betreft: nr. 109/110 (De bevrijding van het anarchisme), nr. 112 (Tweede Jaarboek Anarchisme), nr. 116 (Derde Jaarboek Anarchisme), nr. 119/120 (Vierde Jaarboek Anarchisme), nr. 122/123 (Vijfde Jaarboek Anarchisme), nr. 126/127 (Zesde Jaarboek Anarchisme/Anarchisme in Nederland), nr. 130/131 (Zevende Jaarboek Anarchisme/Landbouw), nr. 134/135 (Achtste Jaarboek Anarchisme/Guy Debord en het situationisme), nr. 138/139 (Negende Jaarboek Anarchisme/De verloedering van het landschap).

Alle inmiddels *uitverkochte afleveringen* van De AS zijn overigens *herdrukt*. Deze kosten zonder uitzondering 2 euro per exemplaar. Het gaat om de volgende afleveringen: nr. 1 (Syndicalisme), nr. 2 (Marxismekritiek), nr. 3 (Anarchisme vandaag), nr. 4 (Vrouwenbevrijding), nr. 5 (Zelfbeheer), nr. 6 (Registratie), nr. 7 (Energie), nr. 8 (Anarchisme & parlement), nr. 9/10 (Onderwijs, opvoeding, misvorming), nr. 11 (De vakbeweging in de krisis), nr. 12 (De Grote Depressie), nr. 13 (Terrorisme), nr. 14 (Godsdienst), nr. 15/16 (Fascisme), nr. 17 (Misdaad en straf, met teksten van Clara Wichmann), nr. 18 (Arthur Lehning), nr. 19 (Antimilitarisme), nr. 20 (Monarchie en Oranje), nr. 21/22 (Bakoenin), nr. 23 (Duitsland), nr. 24 (Anarchisme), nr. 25 (Organisatie), nr. 26 (Kiezen of delen), nr. 27 (Bouwen & wonen), nr. 28 (Kropotkin), nr. 29/30 (Veiligheid), nr. 31 (Milieu & macht), nr. 32 (Ontwikkelingshulp?), nr. 33/34 (Sexualiteit), nr. 35 (Anarchisten en de staat), nr. 36 (Europa), nr. 37 (Anarchisme en wetenschap), nr. 39/40 (Anton Constandse en het anarchisme), nr. 48 (Kunst & Anarchie), nr. 49 (Stembiljet of sociale aktie), nr. 50/51/52 (Anarchisme over de grenzen), nr. 53 (De Staat van verzorging), nr. 54 (Schijnanarchisme), nr. 57 (Tolstoj), nr. 58 (Coöperaties en collectieven), nr. 62 (Bart de Ligt), nr. 63 (Anarchie & avantgarde), nr. 76 (De sociocratie van Kees Boeke), nr. 83 (Provo), nr. 85 (Anarcha-feminisme), nr. 108 (Wim van Dooren – filosoof, humanist, anarchist). Ook voor deze herdrukte afleveringen geldt dat in verband met de verzendkosten voor tenminste 6 euro besteld moet worden.

## REPRINT REEKS

De AS brengt naast het tijdschrift een serie *reprints* van (oudere) anarchistische pamfletten en brochures. In deze reprint-reeks van (soms curieuze) geschriften zijn tot nog toe verschenen:

- Anton Constandse, *Anarchisme*; een uit 1930 daterende, 14 p. omvattende beschouwing die bij Constandse's eigen uitgeverij de Albatros verscheen (001);
- R. Tamminga, *Theorie en praktijk van het nemen*; een begin deze eeuw door de schrijver in eigen beheer uitgegeven brochure van 16 p., waarin het neem- en eetrecht wordt verdedigd (002);
- Henk Eikeboom, *De anarchist en het huwelijk*; een 24 p. tellende, in 1921 bij Libertas (de drukkerij van Rijnders' Vrije Socialist) verschenen betoog van Henk Eikeboom dat veel stof deed opwaaien. Clara Wichmann sabelde Eikebooms pleidooi voor 'Stirneriaanse lustbeleving' fijntjes neer (003);
- Anton Constandse, *Heinrich Heine als dichter en denker*; een uit 1928 daterende, 48 p. tellende brochure van Constandse, opgenomen in de bundel *Groote Persoonlijkheden*, een uitgave van Orion (1928) die sindsdien nooit herdrukt is (004);

- J. Bedeaux en K.A. Fraanje, *Rhapsoden, zangen in modern gewaad*; een bundel die in 1951 verscheen bij Het Rode Boek te Rotterdam. Met een inleiding van B. Damme. 64 p. (bestelnummer: 005);
- Simon Radius, *Proudhon over kerk en samenleving*; een in 1981 bij de Vrije Gedachte verschenen essay. 42 p. (bestelnummer: 006);
- Piet Kooijman, *Heden, verleden en toekomst in zakformaat*; een reprint van de in 1935 voor het eerst verschenen brochure over de voorhoedefunctie van de gedeklasseerden ('neem en eet'), aangevuld met een herdruk van het artikel *De vooruitzichten der arbeidersbeweging* uit datzelfde jaar en een biografische schets van Piet Kooijman door Hans Ramaer. 48 p. (bestelnr.: 007);
- *Spanje 1936-1966*. Een 47 p. tellende geïllustreerde special van het anarchistisch tijdschrift De Vrije (juli 1966) met een interview met een oud-Spanjestrijder en verder bijdragen van o.a. Rudolf de Jong, Jose Peirats, Hem Day en Victor Garcia (bestelnr.: 008).

Deze reprints kan men franco per post ontvangen door storting/overmaking op postgirorekening 4460315 van De AS in Moerkapelle met vermelding van bestelnummer(s). De prijs bedraagt 3 euro per exemplaar. Let op: de bestelnummers 001, 002 en 003 zijn uitsluitend verkrijgbaar in één pakket, waarvoor de standaardprijs van 3 euro geldt.

## OVERIGE UITGAVEN

Behalve de reprint-reeks levert De AS diverse andere eigen uitgaven, zowel herdrukken als originele uitgaven. Deze boeken en brochures zijn te bestellen door storting/overmaking op postgirorekening 4460315 van De AS te Moerkapelle. De prijzen zijn inclusief verzendkosten. *Bibliografie De AS*, jaargangen 1972-1998; 105 p.; 6,90 euro.
Paul Eltzbacher, *Anarchisme*; herdruk in paperback van de Nederlandse vertaling uit 1903; 293 p.; 13,90 euro.
Eerste Jaarboek Anarchisme; in 1994 verschenen als aparte uitgave; 151 p.; 5,90 euro.
Hans Ramaer, *Het individualisme van Anton Constandse*. Tekst van de achtste Anton Constandselezing (1994) voor De Vrije Gedachte in brochurevorm; 22 p.; 1,90 euro.
Anton Constandse, *De zelfvernietiging van het protestantisme*, een oorspronkelijk in 1926 verschenen kritische beschouwing van de godsdienst; herdruk in paperback; VIII + 120 pag.; 6,90 euro.
Anton Constandse, *De ellende der religie*; herdruk van brochure uit 1923; 20 p.; 1,25 euro.
Anton Constandse, *God is het kwaad*; herdruk van brochure uit 1924; 31 p.; 1,90 euro.
Anton Constandse, *Kan er een God zijn?*; herdruk van brochure uit 1927; 16 p.; 1,25 euro.
Anton Constandse, *Godsdienst is opium voor het volk*; herdruk van brochure uit 1929; 15 p.; 1,25 euro.
Anton Constandse, *Nederland, God en Oranje*; herdr. van brochure uit 1932; 15 p.; 1,25 euro.
Jos van Veen, *De carrière der zeven Oranjes in de Nederlandsche gewesten 1544-1795*; oorspronkelijk in 1929 (?) door Gerhard Rijnders (Bibliotheek voor Ontspanning en Ontwikkeling te Zandvoort) uitgegeven kritische geschiedschrijving; herdruk in paperback; 190 p.; 9,50 euro.

Invullen en in gefrankeerde enveloppe opsturen naar adm. De AS,
pb 43, 2750 AA Moerkapelle

---

- **Ik word abonnee en stort een bedrag van 12,90 euro op postbank 4460315 van De AS in Moerkapelle voor de nog in 2003 te verschijnen nummers.**
- **Ik geef een jaarabonnement op De AS cadeau aan:**

**Naam:** . . . . . . . . . . . . . . . . . . . . . . . . . . . . . . . . . . . . . .

**Adres:** . . . . . . . . . . . . . . . . . . . . . . . . . . . . . . . . . . . . . .

**Plaats/postcode:** . . . . . . . . . . . . . . . . . . . . . . . . . . . . . . .

**Dit cadeau-abonnement betreft jaargang 2003. Ik betaal daarvoor 18,90 euro via postbank 4460315 van De AS te Moerkapelle.**

*Nieuwe abonnees, alsmede degenen die een cadeau-abo geven, ontvangen gratis een reprint van oude anarchistische brochures (zie hierboven), naar keuze 001-003, 004, 005, 006, 007 of 008.*

**Naam:** . . . . . . . . . . . . . . . . . . . . . . . . . . . . . . . . . . . . . .

**Adres:** . . . . . . . . . . . . . . . . . . . . . . . . . . . . . . . . . . . . . .

**Plaats/postcode:** . . . . . . . . . . . . . **Ik kies reprint** . . . . . . . . . . .

**Datum:** . . . . . . . . . **Handtekening:** . . . . . . . . . . . . . . . . . . . .

## NIEUWE UITGAVEN JAN BÖRGER-BIBLIOTHEEK F I L O S O F I E

^^^^^^^^^^^^^^^^^^^^^^^^^^^^^^^^^^^^^^^^^^^^^^^^^^^^^^^^^^^^

Jan Börger:
*Het spookt in de Sint Jan! De filosofische betekenis van het offer en de levenskunst.*
1997, ISBN 90-76033-01-3 356 p. € 18,00
*De Kerstgedachte.*
*Een evangelisch wijsgerige formule.* 100 p. € 7,00
1952, heruitgave 1977, ISBN 90-76033-02-1

Wim de Lobel:
*Spiritueel anarchisme en de orde van de zelfbeteugeling.*
*Het universele principe - Arche anarchos estin.*
Bundel, 1999, ISBN 90 76033 04 8 geïll. 112 p. € 7,00
*Jan Börger, filosoof en anarchist.* 1995, 25 p. € 2,50
bewerkte versie met notenapparaat (lezing)
*Gedachten rondom zonnewende.* 1996, 25 p. € 2,50

Hans de Heer:
*Oer-informatie. Een confrontatie van de moderne natuurkunde met de filosofie van Jan Börger.*
1998, ISBN 90-76033-03 50 p. € 4,50
*Geest van Stof. De Mnemocratische Evolutie van het bewustzijnsproces.*
2000, ISBN 90-76033-06-4 93 p. € 7,00
*Het Ik. Splijtzwam van de Geest.*
2002, ISBN 90-70033-14-5 56 p. € 4,50

Michiel Wielema:
*Ketters en verlichters. De invloed van het spinozisme en wolffianisme op de verlichting in gereformeerd Nederland.*
Academisch proefschrift (1999) Ringband A-4
2000, ISBN 90-76033-05-6 geïll. 196 p. € 18,00

Ida Lamers-Versteeg:
*Kosmotheoros, en het onbegrensd begrensde.*
*Geschiedenis van het denken.*
Doctoraal-scriptie (1989 bewerkt).
2002, ISBN 90-76033-15-3 geïll. 196 p. € 11,50

Prijzen inclusief porto
Bestellingen: door storting op postgiro 77 0 36
Jan Börger-Bibliotheek Postbus 43, 2750 AA MOERKAPELLE.

Ook te bestellen via onze website:
http://www.ibizweb.nl/borger

E-mail:
wimdelobel@planet.nl

(Vanwege portokosten minimaal voor € 6,00 bestellen)

| | |
|---|---|
| *Redactioneel* | *BOEKEN* |
| *Jaap van der Laan en Martin Smit* | *ANARCHISTEN EN BOEKEN* |
| *Rudolf de Jong* | *EEN STILLE REVOLUTIE* |
| *Martin Ros* | *DE OORLOG MOEST KOMEN* |
| *Dick Gevers* | *OP WEG NAAR DE VRIJHEID* |
| *Hans Ramaer* | *DE INDIAANSE MANDJESVLECHTER* |
| *Judith Metz* | *DE HONGERENDE WEG* |
| *Ger Harmsen* | *WEDERZIJDS HULPBETOON* |
| *Boudewijn Chorus* | *DE GRONDSLAGEN* |
| *Jan Bervoets* | *HET BEGON IN NIJMEGEN* |
| *André de Raaij* | *POËZIE VAN HET SNIKKEN* |
| *Jaap van der Laan* | *DE ONBEKENDE REVOLUTIE* |
| *Thom Holterman* | *ONGEZONDE LECTUUR* |
| *Weia Reinboud* | *NAAR DE LETTER* |
| *Natasha Gerson* | *HOERA, MENSEN ZIJN MISPUNTEN* |
| *Francisco Carrasquer* | *HET ANTI-KAPITAAL* |
| *Ton Geurtsen* | *DE WARENWETTEN* |
| *Homme Wedman* | *WEG MET UBU* |
| *Ernst Stern* | *BRIEVEN UIT EEN DODENCEL* |
| *Saskia Poldervaart* | *DE SOCIALISTEN* |
| *Bert Altena* | *MAKEN BOEKEN DE ANARCHIST?* |
| *Roger Jacobs* | *FILOSOFEN VAN DE DERDE WERELD* |
| *André Bons* | *EEN THEORIE VAN DE HOOP* |
| *P'tje Lanser* | *BLADSPIEGEL 9* |
| *Hanneke Willemse e.a.* | *REACTIES EN DISCUSSIES* |
| *Jan Bervoets e.a.* | *BOEKBESPREKINGEN* |

---

*Prijs* *5,75 euro*